

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

XƏLİLOVA XƏDİCƏ ABBAS qızı
DÜNYANIN DİL MƏNZƏRƏSİNDƏ “AİLƏ” KONSEPTİNİN İFADƏ
VASİTƏLƏRİ (MÜXTƏLİF DİLLƏRİNİN MATERİALLARI ƏSASINDA)

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisas: HSM 060201- Dilşünaslıq - müqayisəli dilçilik

Elmi rəhbər: _____

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

C.M.Babayev

BAKI-2018

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....	3
I FƏSİL. Konsept koqnitiv dilçiliyin əsas anlayışı kimi.....	10
1.1.Koqnitiv dilçiliyin və əsas anlayışları.....	10
1.2. Konseptin əsas xüsusiyyətləri.....	20
II FƏSİL. Konsept “dünyanın dil mənzərəsi”nin mühüm komponenti kimi.....	30
2.1. “Dünyanın dil mənzərəsi” anlayışı.....	30
2.2. “Ailə” konsepti Azərbaycan dilinin dünya mənzərəsində.....	34
2.3. “Семья” konsepti rus dilinin dünya mənzərəsində.....	39
2.4. “Ailə” / “семья” konseptlərinin leksik-semantik verballaşma sahələri.....	41
2.4.1. “Qohumluq münasibətləri” semantik sahəsi.....	45
2.4.2.“Valideyn münasibətləri” semantik sahəsi.....	48
2.4.3. “Nikah münasibətləri” semantik sahəsi.....	51
2.5. Azərbaycan və rus dillərində “ailə”/ “семья” konseptlərinin milli – mədəni xüsusiyyətlərinin təhlili	53
NƏTİCƏ.....	62
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	64

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Linqvokoqnitologiyanın əsas anlayışlarından olan “konsept” və onunla bağlı bir çox məsələlər müasir linqvistik tədqiqatların əsas predmetidir. “Konsept” milli-mədəni düşüncənin linqvistik vahidlərlə formalaşmış mental strukturudur. Dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsini əks etdirən linqvokulturologiya milli mədəniyyətin dildə təzahürü kimi qiymətləndirilə bilər. Dil təkcə mədəniyyət parçaları olan konseptləri qorumur, eyni zamanda milli mentalitetin daşıyıcısı və mədəni dəyərləri nəsildən-nəslə ötürən körpü rolunu oynayır. Məhz buna görə də, mədəniyyət konseptləri linqvistik tədqiqatlarda mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dissertasiyanın aktuallığı Azərbaycan və rus dillərinin milli konseptlərində linqvistik tədqiqata digər sahələri də (etnoqrafiya, ədəbiyyat, psixologiya, folklor, tarix) cəlb etməklə “ailə” konseptinin kompleks şəkildə tədqiqi, koqnitiv dilçilik elminin yeni nəzəri formatı ilə bu dillərin dünya mənzərəsində “ailə” konseptinin nəzəri struktur bazasını yaratmaq və hər iki dildə bu konsept modelini formalaşdıran əsas prinsipləri fərqləndirən koqnitiv klassifikatorları müəyyənləşdirmək zəruriliyindən irəli gəlir. Müxtəlif xalqlara məxsus konseptlər arasında qarşılıqlı əlaqənin qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirmək də bu tədqiqatı zəruriləşdirən amillərdəndir.

Dünyanın dil mənzərəsində “ailə” konseptinin müxtəlif dil materialları əsasında ifadə vasitələrinin tədqiqi dissertasiya işinin əsas mahiyyətini təşkil edir. “Ailə” konseptini təşkil edən fundamental dil materiallarının təhlili, eyni zamanda müxtəlif xalqlara məxsus dünyanın dil mənzərəsində bu konseptin təzahürünün şərh müasir koqnitiv dilçilik elmi üçün elmi-təhlil tələblərindən biridir və bu problemin öyrənilməsi istiqamətində müxtəlif aspektlər öz əksini tapır. Qeyd etmək mütləqdir ki, hər bir xalqa məxsus konseptlərdə “ailə” konsepti mədəniyyətin əsas parçası kimi nəzərdən keçirilir və bu konsept modelinin tədqiqi həm ümumbəşəri dəyərlər (ailə, nikah, qohumluq münasibətləri), həm də spesifik milli xüsusiyyətlərin (sosial, etnik, əxlaqi) aşkara çıxarılmasında aparıcı rol oynayan faktorlardandır.

Azərbaycan və rus dillərinin dünya mənzərəsində “ailə” konseptini formalaşdıran dil elementləri xalqın təfəkkür tərzini, etnopsixologiyası, adət-ənənələri ilə bilavasitə bağlı olduğu üçün sistemli araşdırma tələb edən tədqiqat obyektidir. Bu konseptin ailə, qohumluq, valideyn-uşaq və nikah münasibətlərini özündə əks etdirən dil elementlərinin bədii ədəbiyyat, folklor, metoforik, etnopsixoloji və tarixi baxımdan tədqiqi də maraq kəsb edir.

Tədqiqatın obyektini Azərbaycan və rus dillərinin dünya mənzərəsində “ailə” konseptini ifadə edən dil elementləri təşkil edir. Tədqiqatın predmeti isə Azərbaycan və rus dillərinin konseptlərində “ailə” konseptini ifadə edən dil elementlərinin semantik xüsusiyyətlərinin sistemli tədqiqi, bu vahidlərin linqvokulturoloji şərtlənməsinin müəyyən edilməsi, habelə “ailə” konseptini səciyyələndirən dil elementlərinin koqnitiv aspektdən dəyərləndirilməsi işi təşkil edir.

Problemin öyrənilmə vəziyyəti. Dilin tədqiqində onun bir çox fərqli fenomenlərlə əlaqələndirilməsi ümumi linqvistikanın inkişafında böyük nailiyyətlərə yol açmışdır. Antroposentrik elmi paradigmdə dilçiliyin əsas diqqət mərkəzində insanın idrak fəaliyyəti durur. Bunun nəticəsi kimi müasir linqvistik tədqiqatlar müxtəlif elm sahələri, o cümlədən koqnitiv dilçiliyin birgə fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. Dil və cəmiyyət qarşılıqlı münasibətinin tədqiqi tarixi qədim köklərə söykənir. Bu istiqamət üzrə tədqiqatlarda bir çox linqvistlərin (E.Benvenist, V. Fon Humboldt, A.Boduen de Kurtene, E.Sepir, B.Uorf və s.) qatqısı olmuşdur. Son dövrlər isə bu tədqiqatlar tamamilə fərqli müstəvidə nəzərdən keçirilməyə başlamışdır. Linqvistikada yeni elmi istiqamət olan koqnitiv dilçilikdə dilin cəmiyyətlə əlaqələndirilməsi bir sıra elm sahələrinin - dilçilik, linqvokulturologiya, tarix, psixologiya, psixolinqvistika və s.in kompleks şəkildə həyata keçirilir.

Linqvistik araşdırmaların mərkəzində duran insan verbal və ya qeyri-verbal formada qəbul edilmiş informasiyanı sintezləşdirən mərkəzi fiqurdur. İnsan mədəniyyətin əsas daşıyıcısı, onun ayrılmaz tərkib hissəsidir. Koqnisiya sistemi vasitəsilə ətraf aləmi dərk edən hər bir insanın mental təsəvvüründə ona məxsus olan mədəniyyət formalaşır. Sosial, etnoqrafik, psixoloji, tarixi, dini, şəxsi təcrübə və s. kimi amillərin təsiri ilə formalaşmış mədəniyyət dildə öz əksini tapır. Bu amil isə, öz

növbəsində, hər bir xalqa mənsub olan dünyaya baxışı müəyyənləşdirməyə imkan yaradır. Linqvokoqnitologiyanın əsas anlayışlarından hesab edilən “*dünyanın dil mənzərəsi*” məhfumu məhz bu prosesi özündə ehtiva edir.

Dünyanın dil mənzərəsi insan təfəkküründə konseptlər məcmusu kimi formalaşır. Müasir linqvistik tədqiqatlarda koqnitiv dilçilikdə konseptlərin tədqiqini həyata keçirən aşağıdakı istiqamətləri fərqləndirmək olar :

- kulturoloji – müxtəlif elm sahələrinin nəticələrinə istinadən konseptlərin mədəniyyət elementi kimi araşdırılması (Y.S.Stepanov). Kulturoloji istiqamətin linqvistlər tərəfindən də aparılmasına baxmayaraq, bu səpkidə aparılan tədqiqatlar fənlərarasıdır, sırf linqvistika ilə bağlı deyil. Bu istiqamətlə aparılan linqvistik tədqiqat zaman dil konseptlər haqqında biliyin mənbələrindən biri kimi çıxış edir;
- linqvokulturoloji – dil vahidləri vasitəsilə adlandırılan konseptlərin linqvomədəniyyətlərin elementi kimi araşdırılması istiqamətidir. Tədqiqata cəlb edilmiş dil aid olduğu xalqın milli dəyərləri və mədəni xüsusiyyətləri ilə əlaqəli bir fenomen kimi nəzərdən keçirilir. Tədqiqatın aparılması dildən mədəniyyətə keçid formatında həyata keçirilir. (V.İ.Karasik, S.Q.Vorkaçyov, Q.Q.Slışkin və b.);
- məntiqi – konseptlərin dil formasından kənarında məntiqi üsullarla tədqiqi (R.İ.Pavilyonis);
- semantik-koqnitiv – dilin leksik və qrammatik semantikasının konseptlərin məzmununa giriş, dilin semantikasından milli konseptsfərə doğru modelləşdirilmə vasitəsi kimi araşdırılması (Y.S.Kubryakova, N.N.Boldırev, Y.V.Raxilina, Z.D.Popova, İ.A.Sternin və b.);

“Konsept” dünyanın dil mənzərəsində olduqca mühüm rola malikdir. Konseptuallaşmanı mürəkkəb quruluşa malik sistem halında təsvir etsək, onda eyni və yaxın anlayışları ifadə edən dil vahidlərinin koqnisiya sistemində ayrı-ayrı qruplar şəklində birləşdiyini qeyd edə bilərik. Müxtəlif məzmunlu konseptlər isə birləşərək müəyyən xalqa məxsus olan *konseptsfəri* formalaşdırır. F.Veysəllinin fikrincə,

“konsept” dünya haqqında bilikləri yadda saxlamaq funksiyasını yerinə yetirir. Koqnisiya sistemi subyektiv təcrübə vahidlərini yadda saxlayıb onları müəyyən əlamətlər əsasında koqnitiv strukturlara - informasiya klaslarına bölür. Bu koqnitiv strukturlar vasitəsilə insanın ünsiyyətdə fəaliyyəti və göndərilən informasiyanın başa düşülməsi öz həllini tapır (15, s.32).

Əsas linqvokoqnitoloji vahid hesab edilən “*konsept*” müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən bir çox elmi əsərlərin obyektinə seçilmişdir. Linqvokoqnitologiyada konseptin elmi-nəzəri məsələləri A.Askoldov, D.S.Lixaçov, Y.S.Stepanov, F.Veysəlli, A.Məmmədov, Ə.Abdullayevin adı ilə bağlıdır. Əsasən konseptin ümumi xüsusiyyətləri, koqnitiv dilçilik, koqnitiv sistem və dünyanın dil mənzərələrində konseptin mövqeyinə həsr edilmiş bu əsərlər sonralar ayrı-ayrı konseptlərin linqvistik təhlili üçün mənbə olmuşdur.

Linqvokulturoloji konseptlərin tədqiqində müxtəlif dillərin dünya mənzərəsində “ailə” konseptinin təhlili xüsusilə seçilir. Hər bir xalqa məxsus konseptlərdə “*ailə*” konsepti əsas daxili elementlərdən hesab edilir. Ən kiçik cəmiyyətin ailə olduğunu nəzərə alaraq, ümumi etnopsixologiyanın bu konseptdə öz əksini tapdığını söyləmək olar. Y.V.Kamenskayanın fikrincə, “*ailə* konsepti dilin əsas baza konseptlərindəndir” (22, s.79-82). Koqnitiv dilçilik elminin bugünkü ən aktual məsələlərindən biri də məhz bu konsept modelinin tədqiqidir. Bu konseptin aktuallığında əsas səbəb müxtəlif dillərin dünya mənzərəsində “*ailə*” haqqında təsəvvür və düşüncələrin necə əks olunmasını müəyyənləşdirməkdir. “*Ailə*” konseptinə daxil olan əsas amillər hər hansı bir xalqın nümayəndələrinin sosial statusu, onun “*ailə*” fenomenini dərk etməsinə aid bütün məsələləri, sevgi, gender münasibətləri, bu münasibətlər arasında mövcud fərqlər, nikah, qohumluq münasibətləri və s.dır. Linqvokoqnitologiya çərçivəsində “*ailə*” konseptinin tədqiqi bu konsepti özündə əks etdirən əsas dil vahidlərinin müəyyənləşdirilməsidir.

“*Ailə*” konsepti və bu konseptə məxsus əsas səciyyəvi xüsusiyyətlərin tədqiqində rus dilçiliyi mühüm rol oynamışdır. Qeyd etmək mütləqdir ki, məhz bu dilçilikdə “*ailə*” konseptinə aid elmi əsərlər çoxluq təşkil edir. D.S.Lixaçov, Y.S.Stepanov, V.İ.Karasik, E.S.Kubryakova və başlarının elmi tədqiqat işlərində ailə-

nikah-qohumluq münasibətlərini özündə əks etdirən leksemlərin təhlilinə xüsusi yer verilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. “Ailə” konseptini səciyyələndirən leksik vahidlərin representasiyasını müəyyənləşdirmək, ümumilikdə onun modelinin qrafiki təsvirini formaşaldırmağa zəmin yaradır. Bu səpkili tədqiqat işlərində fərqli konseptferlərdə “ailə” konseptini səciyyələndirən əsas vacib məqamların müəyyənləşdirilməsi də məqsədyönlüdür. Qeyd edək ki, müqayisəli şəkildə həyata keçirilən bu tip tədqiqatlar spesifik milli xüsusiyyətlərlə ümumbəşəri dəyərləri üzə çıxarır. Dissertasiya işinin tədqiqatında məqsəd Azərbaycan və rus dillərinin dünya mənzərəsində “ailə” konseptini səciyyələndirən dil elementlərinin sistemli araşdırılmasıdır. Bu məqsəddən irəli gələrək aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur:

- Koqnitiv dilçilikdə “konsept”in yeri və bu anlayışın əsas səciyyəvi xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək;
- Azərbaycan dilinin dünya mənzərəsində “ailə” konseptini səciyyələndirən dil vahidlərini etnokulturoloji əsaslarla şərtlənməsini müəyyənləşdirmək;
- Rus dilinin dünya mənzərəsində “семья” konseptini əks etdirən lingvistik vahidlərin etnokulturoloji əsaslarla şərtlənməsini müəyyənləşdirmək;
- Müqayisəli metodla “ailə” – “семья” konseptlərinin leksik-semantik verballaşma sahələrini müəyyənləşdirmək;
- “Ailə” - “семья” konseptlərinin “qohumluq münasibətləri”ni əks etdirən dil elementlərinin semantik sadəsində milli-mədəni xüsusiyyətlərin unikal və bənzər tərəflərini fərqləndirmək;
- “Ailə” - “семья” konseptlərinin “valideyn münasibətləri”ni əks etdirən dil elementlərinin semantik sadəsində milli-mədəni xüsusiyyətlərin unikal və bənzər tərəflərini fərqləndirmək;
- “Ailə” - “семья” konseptlərinin “nikah münasibətləri”ni əks etdirən dil elementlərinin semantik sadəsində milli-mədəni xüsusiyyətlərin unikal və bənzər tərəflərini fərqləndirmək;

Tədqiqat işinin nəzəri-metodoloji bazası. Dissertasiya işinin nəzəri-metodoloji bazasını Azərbaycan və rus bədii ədəbiyyatı, folkloru, tarixi inkişafından götürülmüş faktlar və bu dillərdə tərtib edilmiş izahlı, etnoqrafik , terminoloji lüğətlər təşkil edir. Habelə, Azərbaycan və rus dillərində linqvokulturoloji konseptləri səciyyələndirən məqalələr və KİV-lərin materiallarından da istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatda təsviri, müqayisəli, koqnitiv, sistemli təhlil metodlarından istifadə edilmişdir. Tədqiqatda Azərbaycan və rus dillərinə aid dil faktlarının müayisələrinə də yer verildiyindən müqayisəli-tutuşdurma metodundan da istifadə olunmuşdur.

Dissertasiyanın elmi yeniliyi. Ayrı-ayrılıqda Azərbaycan və rus dillərinin dünya mənzərəsinə aid “ailə” konseptinin əsas xüsusiyyətlərini səciyyələndirən müxtəlif səpkili elmi tədqiqat işləri mövcud olsa da, tədqim olunan dissertasiya işində bu konseptlərin müqayisəli şəkildə tədqiqi həyata keçirilmişdir. Dilçiliyimiz üçün ilk dəfə olaraq “ailə”/“семья” konseptlərini ifadə edən linqvistik elementlərin linqvokulturoloji şərtlənməsi araşdırılmış, ayrı-ayrı ifadələrin müqayisəli şəkildə etimoloji dəyərləndirilməsi aparılmış, Azərbaycan və rus dillərində “ailə”/“семья” konseptlərinin milli-mədəni xüsusiyyətlərinin koqnitiv və linqvokulturoloji aspektdən müqayisəli təhlili həyata keçirilmişdir.

Dissertasiyanın elmi və praktik əhəmiyyəti. “Ailə” mənsub olduğu xalqın mədəniyyəti haqqında ilkin təsəvvürlər yaradır. Qloballaşma şəraitində millətlərarası qarşılıqlı münasibətlər hər bir milli konseptlərdə “ailə” konseptini xarakterizə edən dil elementlərinin tərkib dinamikasına ciddi şəkildə təsir göstərir. Azərbaycan və rus dillərinin “ailə” konseptinin əsas milli-mədəni xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən dil elementlərinin tədqiqi mühüm elmi praktik əhəmiyyət kəsb edir. Mövzu ilə bağlı həyata keçirilmiş tədqiqatlar əsasında əldə edilmiş nəticələr hər iki dilin “ailə” konseptinə dair müxtəlif aspektli təhlillər üçün baza elementi rolunu oynaya bilər. Bununla yanaşı, əldə edilmiş elmi nəticələrin Azərbaycan və ya rus dillərinin dünya mənzərəsində digər linqvokulturoloji konseptlərin təhlilində də istifadə edilə bilər.

İşin aprobasiyası. Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın əsas müddəaları və araşdırma

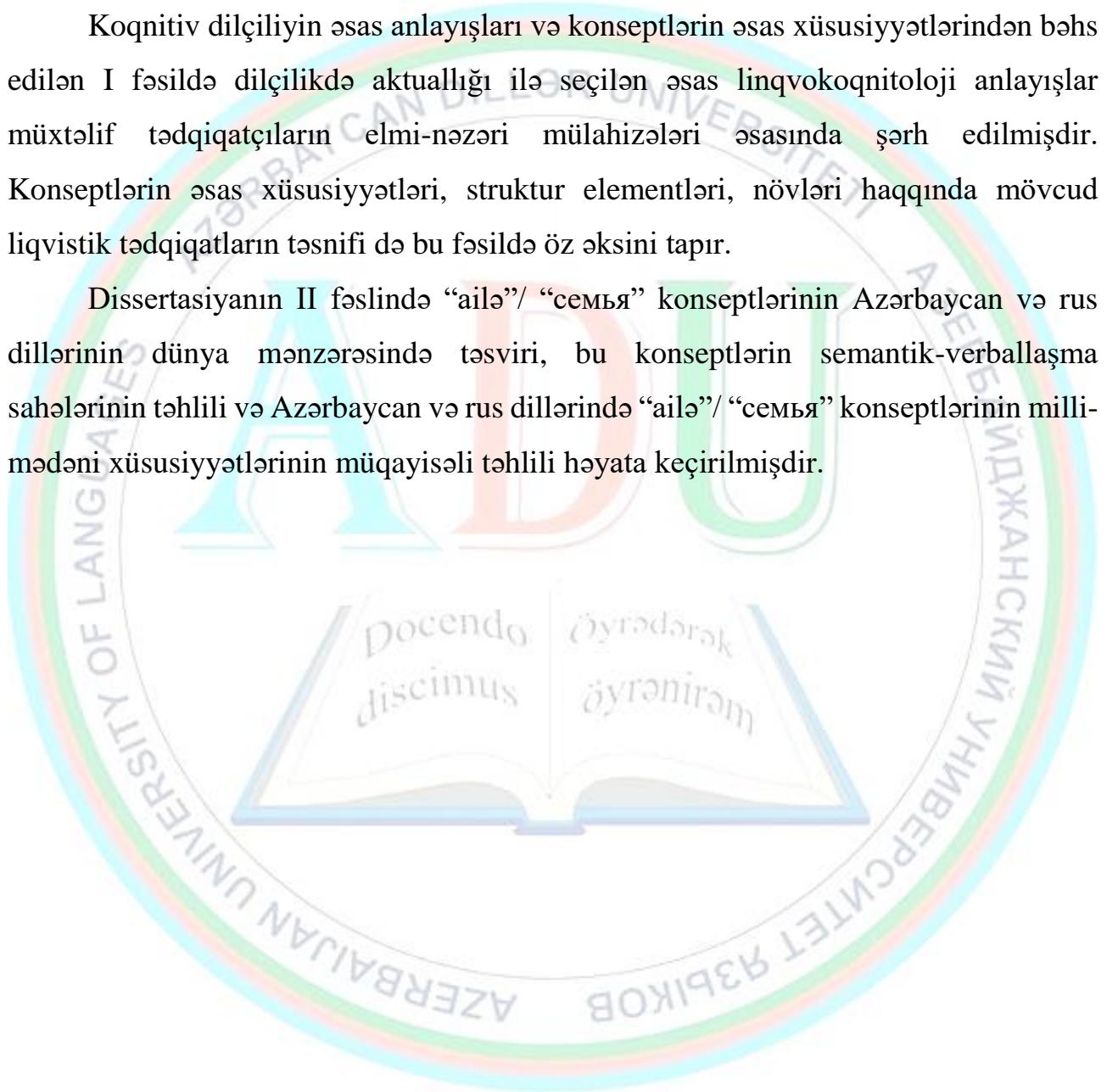

əsasında əldə edilmiş nəticələr Azərbaycan Dillər Universitetində dərc edilmiş 1 məqalədə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya işi giriş, iki fəsil və nəticədən ibarət olub, 1,5 intervalla kompyüter yazısı ilə 67 səhifədən ibarətdir. İşin sonunda 50 adda istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı göstərilmişdir.

Koqnitiv dilçiliyin əsas anlayışları və konseptlərin əsas xüsusiyyətlərindən bəhs edilən I fəsildə dilçilikdə aktuallığı ilə seçilən əsas linqvokoqnitoloji anlayışlar müxtəlif tədqiqatçıların elmi-nəzəri mülahizələri əsasında şərh edilmişdir. Konseptlərin əsas xüsusiyyətləri, struktur elementləri, növləri haqqında mövcud liqvistik tədqiqatların təsnifi də bu fəsildə öz əksini tapır.

Dissertasiyanın II fəslində “ailə”/ “семья” konseptlərinin Azərbaycan və rus dillərinin dünya mənzərəsində təsviri, bu konseptlərin semantik-verballaşma sahələrinin təhlili və Azərbaycan və rus dillərində “ailə”/“семья” konseptlərinin milli-mədəni xüsusiyyətlərinin müqayisəli təhlili həyata keçirilmişdir.

I FƏSİL

KONSEPT KOQNİTİV DİLÇİLİYİN ƏSAS ANLAYIŞI KİMİ

1.1.Koqnitiv dilçiliyin əsas anlayışları

Dilçilik müstəqil elm sahəsi kimi özünün terminoloji təsdiqini tapdıqdan sonra dili əsas tədqiqat obyektini seçərək müxtəlif elm sahələri arasında öz yerini müəyyənləşdirmişdir. Dilçilik elminin inkişafının müxtəlif mərhələlərində dil fərqli yanaşmalarla nəzərdən keçirilmişdir. Nəticədə tamamilə yeni dilçilik sahələri meydana gəlmişdir. Bunlardan biri də müasir dilçiliyin ən intensiv inkişafda olan sahələrindən hesab edilən koqnitiv dilçilikdir. Antoposentrik paradıqm çərçivəsində meydana gələn bu sahədə maraq dairəsi obyektədən subyektə keçid xarakteri daşıyır. İnsan amilini əsas aparıcı faktor kimi qəbul linqvokoqnitologiya dili insanın koqnitiv fəaliyyətinin tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirirdi.

Dilçiliyin inkişafında onun müxtəlif fenomenlərlə əlaqələndirilməsi dilin müxtəlif xüsusiyyətlərini obyekt seçən tamamilə müstəqil elm sahələrinin formalaşmasına təkan vermişdir. Hər bir yeni istiqamət ya hansısa mövcud dilçilik paradıqminə reaksiya şəklində, ya da artıq öz əhəmiyyəti ilə seçilən müstəqil bir paradıqmin müəyyən qolu şəklində meydana gəlirdi. F.Veysəlinin fikrincə, linqvisitikanın fəlsəfi və nəzəri əsaslarının təşəkkül tapmasında beş aparıcı paradıqm daha aktual rol oynamışdır. Y.Qrimmin ənənələrini davam etdirən gənc qrammatiklər tarixi-müqayisəli dilçilik, dillərin geneoloji təsnifi sahəsində dərin tədqiqat işləri aparmışlar. L.A.Boduen de Kurtene və F.de Sössürün adı ilə bağlı olan ikinci paradıqm dilçiliyin müasir məsələləri sırasında özünəməxsus yeri ilə seçilən və artıq gənc sahə olmasına baxmayaraq, olduqca geniş şəkildə tədqiq olunan *koqnitiv dilçiliyin* yaranmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, fonem və morfem nəzəriyyələrinin əsasını qomuş böyük polyak dilçi alim İ.A.Boduen de Kurteneni koqnitiv dilçiliyin ilkin banilərindən hesab etmək olar. Dilçiliyi psixologiyanın tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirən, dilə işarələr sistemi mövqeyindən yanaşan F.de Sössür isə ümumi və

nəzəri dilçilik sahəsində inqilabi dəyişikliklər etmişdir. V.Matezius, L.V.Şerba, N.Trubetskoy, R.Yakobson, S.Karsevski, L.Blümfild, A.Martin, D.Counsun tədqiqatları ilə formalaşmış növbəti dilçilik paradigmi isə strukturalizm və funksionallıqla bağlıdır. Bu paradigmin əsasında isə dili heterogen sistem kimi nəzərdən keçirmək dururdu.

N.Xomski və onun davamçıları, danışıq aktı nəzəriyyəsinin baniləri J.Ostin və J.Syörl, eyni zamanda M.Birvişin tədqiqatları ilə formalaşmış beşinci paradigmi hermenevtika, linqvistik fenomenologiya və fəlsəfi nöqteyi nəzərdən dilin təhlilini həyata keçirmişlər. Haqqında bəhs etdilər dilçilik paradigmi törəmə qrammatika və koqnitiv istiqamətin inkişafına öz töhfəsini vermişdir (15, s.16).

Müasir dilçilik insan amili ətrafında formalaşır. Sistem-struktur paradigmin əsas tədqiqat obyektini dillərin quruluşu olduğundan araşdırmalarda məna məsələlərinə az diqqət yetirilirdi. Strukturalistlərin dil faktlarına bu cür yanaşmasına reaksiya kimi keçən əsrin ikinci yarısında koqnitiv dilçilik müstəqil sahə kimi formalaşmağa başlamışdır. Çünki strukturalistləri maraqlandıran cəhət işarələrdən ibarət sistemin əsas xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi idi. Antroposentrik paradigmdə isə vəziyyət tamamilə fərqli şəkildə təzahür edirdi. Belə ki, burada artıq maraq dairəsi obyektədən subyektə keçid xarakteri daşıyırdı. Koqnitiv dilçiliyin müasir tədqiqat sahələrində aktuallığının əsas təkanlarından biri də məhz haqqında bəhs edilən antroposentrik paradigmi olmuşdur. Artıq insan amilini əsas aparıcı faktor olaraq qəbul edən bu paradigmi dili insanın koqnitiv fəaliyyətinin tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirirdi. Koqnitiv dilçilik dili mürəkkəb mexanizmlə çalışan koqnitiv prosesin mövcud subsistemlərindən biri kimi qəbul edirdi.

F.Veysəlliyə görə, “koqnisiya” insan beyində bilavasitə süürün fonunda informasiyaların qəbulu, saxlanması, yenidən istifadəsi və ötürülməsinin bütün proseslərini əhatə edir. Bütün koqnitiv fəaliyyətlər neyronal olmaqla beyində mərkəzləşir. Məhz bu cəhəti nəzərə alaraq, qeyd etməliyik ki, insan koqnisiyası funksional baxımdan öyrənilməlidir (15, s.21).

Koqnitiv dilçilik elmi bir neçə sahəni (psixologiya, kulturologiya, leksika, semasiologiya, etimologiya, psixolinqvistik, sosilingvistik, etnolinqvistik və s.)

özündə birləşdirir. Dilə koqnitiv proses kimi yanaşan koqnitiv dilçilik dillə əlaqəli bütün fəaliyyətləri insan beyninin olduqca böyük sahəyə malik fəaliyyətlər çoxluğu ilə bağlılığını tədqiq edən istiqamətidir. V.Z.Demyankova və E.S.Kubryakovanın fikrincə, koqnitiv dilçilik dili informasiyanın kodlaşdırılması və transformasiyasında mühüm rol oynayan koqnitiv mexanizm kimi nəzərdən keçirir (28, s.53-55). Dilçiliyin bu sahəsində dil sadəcə təsvir xarakteri daşımır, eyni zamanda insan təfəkkürünün mənbəyi, mental və psixoloji fenomen hesab edilir.

Dilə koqnitiv proses kimi yanaşan koqnitiv dilçilik dillə əlaqəli bütün fəaliyyətləri insan beyninin olduqca böyük sahəyə malik fəaliyyətlər çoxluğu ilə bağlılığını tədqiq edən istiqamətidir. V.Z.Demyankova və E.S.Kubryakovanın sözlərilə desək, “koqnitiv dilçilik dili informasiyanın kodlaşdırılması və transformasiyasında mühüm rol oynayan koqnitiv mexanizm kimi nəzərdən keçirir”(28, s.53-55).

Alman alimi M.Şvars öz elmi tədqiqatlarında haqlı olaraq, koqnitiv dilçilik elminin tam dəqiqləşdirilmiş tərifinin olmadığını, habelə onun həddlərinin hələ də tam müəyyənləşdirilmədiyini qeyd edir. Alim bunu tədqiqatların fərqli koqnitiv əsaslara söykənən çoxşaxəliliyi və müxtəlifliyi, eyni zamanda “koqnitiv” termininin dəbdə olması və onun nəzəri və praktiki cəhətdən heç bir yeniliklə bağlı olmaması ilə əsaslandırır.

XX əsrin birinci yarısından koqnitiv dilçilikdə “anlam və məna” münasibətləri məsələsi mübahisəli məsələ kimi nəzərdən keçirilir. Rus dilçiliyində bu məsələ ilə bağlı aparılmış tədqiqatlar V.Q.Qak, A.Ufimsev, Y.S.Kubryakova, A.A.Leontyevin elmi işlərində öz əksini tapmışdır. Azərbaycan dilçiliyində anlam probleminin araşdırılmasına ilk dəfə F.Y.Veysəllinin tədqiqatlarında rast gəlinir. Linqvist anlam probleminə toxunarkən anlamın izahı, ona münasibət və onun birmənalı şəkildə dərk olunması daima fəlsəfəni düşündürən məsələ” olduğunu qeyd edir. Problemin öyrənilməsi tarixində Q.Freqenin rolundan bəhs edən müəllif onun tədqiqatına istinad edərək qeyd edir ki, işarələndən – mənadan başqa işarə -dil elementi ilə bağlı elə bir məhfum da vardır ki, bu anlam adlandırılır. F.Veysəllinin fikrincə, anlam əvvəlki həyat

təcrübəsindən hər hansı bir hadisə və predmetin yaddaşda buraxdığı izdir. Həmin izin əsasında biz işarənin predmet mənasını başa düşür, onu açə bilirik.

Açıq bir sistem olan dilin bir çox xüsusiyyətləri bir çox amillərlə - sosial faktorlar, şəxsi təcrübə, etnopsixologiya, məkan, zaman, cins və s. bağlı şəkildə konseptləşmə prosesləri ilə müəyyənləşdirilir. Anlama prosesi kontekst-qazanılmış biliklər-söyləm trilogiyasının paralel şəkildə təhlili ilə həyata keçir. A.Məmmədov və M.Məmmədovun fikrincə, diskursa sosio-koqnitiv yanaşma yalnız sosial kontekstə deyil, həmçinin diskurs iştirakçılarının şəriştə və fon biliyinə və bundan irəli gələn koqnitiv qabiliyyətinə əsaslanır. Diskursun yaranmasını şərtləndirən onun iştirakçılarının koqnitiv qabiliyyətini bu cür izah etmək olar və ya diskurs koqnitiv proseslərin nəticələrinin ifadəsidir. Müəlliflərin fikrincə, konseptuallaşma prosesinin, ilk növbədə, müxtəlif dillərə və mədəniyyətlərə mənsub diskurslarda reallaşması maraq doğurur (11, s.47-51).

Yeni elmi istiqamət kimi linqvokoqnitologiya 60-cı illərdə ABŞ-da formalaşmışdır. Dilçilik, fəlsəfə, koqnitiv psixologiya, neyrofiziologiya, süni intellekt nəzəriyyəsi, antropologiyayı özündə birləşdirən koqnitiv dilçiliyin ilk tədqiqat mərkəzi 1960-cı ildə Harvardda meydana gəlmişdir. C.Miller və F.Conson-Lerdin müəllifliyi ilə “Dil və dərkətmə” kitabı dilçilikdə koqnitiv yanaşmanın formalaşması üçün əsas mənbə rolunu oynamışdır. Bu dilçilik sahəsinin obyektı insan dərrakəsi, təfəkkür məsələləri və bunlarla bağlı mental proseslər, vəziyyətlər, o cümlədən dil kateqoriyaları və nitq prosesləridir.

Koqnitiv dilçilik qavrama, düşünmə və gerçəliyin şüurla dərkində baş verən mental prosesləri, habelə onların mental reprezentasiyalarının növ və formalarını tədqiq edir. Koqnitiv dilçilikdə əsas təhlil materialı dildir, bu səpkili araşdırmaların məqsədi müxtəlif ola bilər: ayrı-ayrı konseptlərin milli şüur vahidi kimi (konseptsfər) təhlili, forma və məzmunun konkret modelləşdirilməsi və s.

XX əsrin ortalarında, elmdə, o cümlədən dilçilikdə linqvokoqnitologiya ümummetodoloji istiqamət kimi formalaşmışdır. Koqnitiv dilçiliyin əsas mərkəzi məsələləri dillə düşüncə arasında əlaqə və forma ilə məzmun vəhdətidir. V.A.Maslovanın fikrincə, koqnitiv dilçilik “dilnin ümumi mexanizm kimi, koqnitiv

sistem - işarələr sistemi kimi informasiyanın representasiyası (kodlaşdırılması) və transformasiyasında mühüm rol oynayan linqvistik istiqamətidir” (31, s.11). V.Z.Demyankov və Y.S.Kubryakovanın bənzər fikrinə görə, “koqnitiv linqvistika dili informasiyanın kodlaşdırılması və transformasiyasında mühüm rol oynayan koqnitiv mexanizm kimi öyrənir (28, s.53-55).

Müasir linqvokoqnitoloji tədqiqatlar müxtəlif istiqamətlər üzrə həyata keçirilir: diskursun tədqiqinə koqnitiv yanaşma, koqnitiv metafor nəzəriyyəsi, semantik tipologiya sahəsində koqnitiv meyilli tədqiqatlar, koqnitiv qrammatika. Eyni zamanda qeyd edilməlidir ki, koqnitiv dilçiliyin tədricən formalaşmış və özünəməxsus səciyyəsi ilə seçilən bölmələri vardır, bunlar nitqin yaranması və dərk olunması proseslərinin tədqiqi, dil vasitəsilə kateqoriyalaşma prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi, konseptlərin kompleks təhlili və konseptləşmə prinsiplərinin araşdırılması, dil sisteminin müxtəlif səviyyələrinə istinadlanaraq verbal vasitələr – dil elementlərinin aşkar edilməsi, bunların strukturunu müəyyənləşdirərək təsnifatlandırma prosesləridir.

Müasir linqvokoqnitologiyanın müxtəlif aparıcı istiqamətləri vardır: kulturoloji, linqvokulturoloji, məntiqi, semantik-koqnitiv, fəlsəfi-semantik. Qeyd edilməlidir ki, hər bir adı çəkilən istiqamət müasir dilçilikdə kifayət qədər möhkəmlənmişdir və onların hər biri özünəməxsus metodik prinsiplərə malikdir.

İstər dilçilik, istərsə də digər sahələrdə olduğu kimi hər bir elmi istiqamətin terminoloji bazası, tədqiqat obyektləri, əsas diqqət mərkəzində duran problemləri, özünəməxsus anlayışları və tədqiqat üsulları olur. Artıq ötən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq koqnitiv dilçilikdə müxtəlif terminlər işlədilməyə başlamışdır. Koqnitiv dilçiliyin əsas vahidləri kimi konsept (S.A.Askoldov, D.S.Lixaçov, Y.S.Stepanov, V.P.Neroznak, S.X.Lyapin, F.Veysəlli, A.Məmmədov və b.), mifologem (M.Lexyemyaki, V.N.Bazilev), loqoepistem (E.M.Vereşaqin, V.Q.Kostomarov, N.D.Burvikova), konseptsfər, linqvokultrem (V.V.Vorobyov), dünyanın dil mənzərəsi, mentalitet, konseptləşmə və s. anlayışlar nəzərdən keçirilir.

“*Mentalitet*” koqnitiv dilçiliyin əsas anlayışlarından biridir. Z.D.Popova və İ.A.Sternin *mentalitet* anlayışı altında “düşüncələrin obrazı, aqlın psixoloji anbarı, təfəkkürün xüsusiyyətləri, xarakter və s.” nəzərdə tuturlar (35, s.41). F.Veysəlli isə

“milli mentalitet millətin və ya etnosun dünyanı dərk etmək üçün koqnitiv stereotiplətinin məcmusudur” fikrindən çıxış edir (15, s.35).

Koqnitiv linqvistika birbaşa insanın koqnisiya sistemi ilə bağlı olduğundan onun, demək olar ki, bütün anlayışları mental xüsusiyyətə malikdir. Mentalıq isə, öz növbəsində, gözlə görünə bilmir. Onu sadəcə bəzi meyarlara əsasən təsvir etmək və ya xüsusi tədqiqatlarla modelini yaratmaq olar. “Mentalitet” anlayışı mentalıq xüsusiyyətilə yanaşı geniş tutuma malik məhfumdur. Mentaliteti ümumi xalqa aid olan bir xüsusiyyət kimi dəyərləndirərək onun əsas mahiyyətini məhdudlaşdırmaq düzgün olmaz. Mentalitet hər hansı bir konkret fərdə, qrupa və ya etnosa aid ola bilər. Konkret şəxsiyyətə məxsus mentalitet milli dəyərlərlə, həmçinin şəxsi təcrübələrlə - individual təhsil, mədəniyyət, ətraf aləmin qəbulu və interpretasiyası ilə şərtlənir. Qrup mentaliteti dedikdə, daha çox sosial faktorların üstünlük təşkil etdiyi mentalitet nəzərdə tutulur. Bunlar sosial status, yaş, ixtisas, gender və s. amillərlə bağlı olan faktorlardır (35).

E.M.Maslennikova rus xalqının milli mentalitetinə aid əsas xüsusiyyətləri müəyyənəndirərək aşağıdakı kimi şərh etmişdir: dəyişən ideyalara, yaşlanma, bağışlanma və qurtuluşa əsaslanan provaslav dini mənsubiyyət; ümumilik ideyası; ümumbəşəri xeyirxahlıq və səmimiyyət; xəyalpərəstlik və səbr; daxili dürüstlük və ehtiyatsızlıq; laqeydlik və eyni zamanda xarici nəzarətdə məsuliyyət; iş planlarında etibarsızlıq; öz gücündən əminsizlik; hakimiyyətə qarşı nifrət; hərəkət və davranışlarda gözlənilməzlik və spontanlıq (30, s.104-105).

Koqnitiv linqvistikanın əsas məsələlərindən biri də “*konseptsfer*” termini ilə “mentalitet” anlayışının hüdudlarını müəyyənəndirməkdən ibarətdir. Z.D.Popova və İ.A.Sterninin şərhinə əsasən deyə bilərik ki, “mentalitet gerçəkliyi” dərkini və başa düşmənin özünəməxsus yoludur. Bu da müəyyən fərdlərə, sosial və etnik qruplara xas olan şüur stereotiplərinin məcmusu ilə müəyyən edilir. Konseptsfer isə xalqın biliklərinin məcmusudur, xalqın mentaliteti ilə müəyyənəndirilən məhfum (35, s.41-42). Bundan başqa, milli mentalitet konseptlərin formalaşması və inkişafı üçün inkişaf vektorlarını istiqamətləndirir. “Konsept”lər isə birbaşa milli konseptsferi formalaşdırır.

Koqnitiv dilçilikdə “*konseptsfer*” termini D.S.Lixaçovun adı ilə bağlıdır. Əsas elementləri konseptlərdən ibarət olan konseptsferi müəllif 2 fərqli anlayışın –

“konsept” və “konseptsfer”in vəhdəti kimi həyata keçirmişdir. D.S.Lixaçovun fikrincə, “konsept” təhsil, dil daşıyıcısının şəxsi professional və sosial təcrübəsini özündə əks etdirir. Ətraf aləmin dərkində bütün şərhlər məhz konseptlərin vasitəsilə həyata keçir. *Konseptsfer* isə hər hansı bir xalqa məxsus olan konseptlər toplusudur. Millətin mədəniyyəti, folkloru, ədəbiyyatı, incəsənəti, tarixi təcrübəsi, dini nə qədər zəngin olarsa, onun konseptsferi də bir o qədər zəngin olar (29, s.5).

Konseptsfer sistem xarakterlidir, çünki düşüncənin özü fikir predmetlərinin kateqoriyalaşması deməkdir. Konseptsferin tərkib hissələri olan konseptlər təxəyyül məhsulu kimi sxemlər, anlayışlar, freymlər, ssenarilər, ətraf aləm haqqında təsəvvürlər, abstrakt varlıqlardan təşkil olunur. Hər bir konseptsferi təşkil edən konseptlər özünəməxsus xüsusiyyətlərlə sistemdə müəyyən yerə sahib olaraq digər konseptlərlə uyğun, fərqli və ya iyerarxik münasibətdə olurlar. Məsələn, A.N.Luk qeyd edir ki, hətta “səma” və “çay” anlayışları arasında da mənə yaxınlığı mövcuddur. Bu uyğunluq belə şərh etmək olar: səma-yer // yer-su // su-içmək // içmək-çay.

Koqnitiv dilçiliyin digər əsas fundamental anlayışlarından biri də “*dünyanın dil mənzərəsi*”dir. V.F.Humboldtun xalq və onun dili arasında olan münasibətlə bağlı irəli sürdüyü fikir sonralar etnolinqvistikanın formalaşmasına təkan vermişdir. Onun fikrincə, “dil xalqın ruhu və mədəniyyətin əsas reallığıdır, insan məhz dil vasitəsilə mədəniyyəti aşılaya bilir” (21, s.372). Xalqın dünya mənzərəsi özünəməxsus mental modellər şəklində təfəkkürdə formalaşır. V.A.Maslovanın fikrincə, “dünya mənzərəsi fərdi və kollektiv şüurda gerçəklik haqqında biliklərin nizamlı məcmusunun formalaşmasıdır” (31). Y.N.Karaulov isə, qeyd edir ki, dünyanın dil mənzərəsi həmin dilin bütövlükdə götürülmüş tam konseptual məzmunudur.

Koqnitiv dilçiliyin əsas anlayışlarından biri də *konseptləşmə* terminidir. Konseptləşmə konseptlərin yaddaşda obrazlaşması və formalaşması prosesidir. Obyektiv və ya subyektivliyindən asılı olmadan bu və ya digər informasiyanın şüurda formalaşmış hər hansı bir konseptə uyğun olması və ya uyğunsuzluğu məhz bu proseslə icra edilir. Konseptləşmənin nəticəsi konseptin formalaşmasıdır.

İnsan koqnisiyası subyektiv və obyektiv bilikləri təcrübə vahidləri şəklində yadda saxlayıb onları müəyyən əlamətlər əsasında informasiya klaslarına bölür. Bu

koqnitiv strukturlar vasitəsilə insanın ünsiyyətdə fəaliyyəti və göndərilən informasiyanın başa düşülməsi məsələləri öz həllini tapır. İnsan onu əhatə edən aləmin tərkib hissəsidir və buna görə də o xarici aləmlə rəftarını təmin etməyi və ayrı-ayrı obyektləri fərqləndirməyi, onları klasslara bölməyi bacarmalıdır. Dünyanı və dünya haqqında biliyin kateqoriyalaşmasında eynilik və ekvivalentlik fundamental prinsiplərdəndir. Eynilik prinsipi müxtəlif məqamlarda və ya zamanlarda müəyyən obyektə eyniləşdirməyə (məsələn, müəyyən bir tanışı bir müddət sonra görəndə də onu tanımaq) , bəzən də iki obyektə ümumi əlamətlər əsasında bir klassın iki nüsxəsi kimi (məsələn, bağdakı çinarla parkdakı çinarın eyni ağacın nümunələri kimi tanımaq) qəbul etməyə imkan verir. Eynilik və ekvivalentlik əlamətləri insanın yaddaşında həkk olunmuş konseptlər vasitəsilə mümkün olur (15, s.32).

İnsanın dünya haqqında təsəvvürləri bütün yaşam müddəti ərzində hər zaman ümumi anlayışları formalaşdıran yeni biliklərlə zənginləşməyə davam edir. Haqqında bəhs olunan bu ümumi anlayışlar sistemi *konseptlərdən* ibarət olur, insanın kommunikasiya prosesinə daxil olması, düşünməsi, ümumən fəaliyyət göstərməsi məhz müəyyən əlamətlər və xüsusiyyətlərə malik konseptlərlə həyata keçir. Konseptlər bir çox elm sahələri üçün tədqiqat obyektidir – dilçilik, mədəniyyətşünaslıq, linqvokulturologiya, politologiya, sosiologiya, etnopsixologiya və s. Linqvokulturologiya *konsept* anlayışını milli mədəni xüsusiyyətlərin dildə toplanmış məcmusu kimi nəzərdən keçirir. Müasir linqvistik tədqiqatlarda linqvokulturologiya üçün konsept dillə mədəniyyət arasında qarşılıqlı münasibət və inkişafı tənzimləyən baza elementlərdən biridir.

“Konsept” termini ilk dəfə riyazi məntiq elminin əsas anlayışlarından olmuş, daha sonralar dili koqnitiv sistemin subsistemi kimi nəzərdən keçirən yeni dilçilik sahəsi olan linqvokoqnitologiyanın əsas terminlərindən biri kimi qəbul edilmişdir. “Konsept” sözü latın mənşəli “conseptus” sözündən götürülmüşdür. Rus dilçiliyinə 1928-ci ildə A.Askold tərəfindən dövriyyəyə buraxılmış bu termini bir çox psixoloq, sosioloq, mədəniyyətşünas, etnoqraflar tərəfindən tədqiq edilsə də, bu sahə üzrə ən geniş araşdırmaların müəllifi linqvistlərdir (F.Veysəlli, Ə.Abdullayev, A.Məmmədov, D.S.Lixaçev, Y.S.Stepanov, Z.D.Popova, İ.A.Sternin, V.İ.Karasik və s.).

1928-ci ildə S.A.Askoldovun “Русская речь” jurnalında dərc olunan “Söz və konsept” məqaləsində konseptin əsas xüsusiyyətinin “əvəzətmə” olduğu qeyd olunur. Məhz bu məqalə müasir elmi tədqiqatlar üçün konseptual-mədəni-məntiqi yanaşmanın formalaşmasına təkan olmuşdur. Qeyd edilməlidir ki, “konsept” anlayışının rus dilçiliyində geniş tədqiqi daha sonrakı dövrlərə aiddir. Bu anlayışın əsas tədqiqatçıları isə koqnitivistlər olmuşdur.

Konseptlər müxtəlif məzmunlu ola bilər. S.A.Askoldovun fikrincə, konsept düşüncənin ayrıca tərkib hissəsi kimi qəbul edilərək hər hansı bir müəyyən qrup anlayışlar –düşüncə funksiyaları, predmetlər çoxluğu, fəaliyyətlər və s. məhfumların dərk üçün vasitə kimi nəzərdən keçirilir. Müəllif konseptin bir neçə növünü də qeyd edir: bitki konsepti, ədalət konsepti, riyazi konseptlə və s (16).

“Konsept”in linqvistik ədəbiyyatlarda termin kimi nəzərdən keçirilməsi 1990-cı illərdə D.S.Lixaçov və Y.S.Stepanovun tədqiqat işləri ilə başlanmışdır. Konseptə tamamilə yeni elmi şərh verən müəlliflərin fikrincə, bəzi hallarda fikrin sözlərlə tam ifadə olunmaması və anlamının sosial faktorlardan asılılığı konseptin yalnız sözlərdən ibarət olması fikrini şübhə altına salır (29, s.281). Z.X.Bijevoy, A.Vejbitskaya, S.Q.Vorkaçev, V.İ.Karasik, V.A.Maslova, Q.Q.Slışkin, Y.S.Stepanov və başqalarının tədqiqat işlərində konseptlər insan yaddaşında bir çox faktorların təsiri ilə formalaşmış düşüncə elementi kimi nəzərdən keçirilir.

E.S.Kubryakovanın anlamında, “konsept yaddaşın, mental leksikonun, konseptual sistemin və beyin dilinin, dünya mənzərəsinin, biliklər kvantının operativ vahididir.” (27, s.90-92). V.İ.Bolotov isə, konsepti koqnitiv elmin baza vahidi, məna planı kimi şərh edir (17, s.85).

Z.D.Popova və İ.A.Sternin fikrincə, “konseptin əsas vəzifəsi düşüncə prosesini təmin etməkdir. Konsept informasiyanı saxlayır, ancaq onun yaddaş vahidi olmasını hələ sübut etmək lazımdır” (35, s.35).

F.Veysəlliyyə görə, “koqnitiv tədqiqatın ana ideyası ondan ibarətdir ki, yaddaşda saxlanılan koqnitiv strukturlar ətraf aləmi mental əks etdirirlər. Koqnitiv strukturların ən kiçiyi konseptlərdir. Ümumi və yoxlanılmamış mənada konsept dünya haqqında bilikləri yadda saxlamaq funksiyasını yerinə yetirir” (15, s.31). *Konseptuallaşma* məhz

fikrin psixologiyasına xas məntiqi ardıcılıqla davam edir, yəni metafor həm sözlərarası, həm anlayışlararsı, həm də diskursda qabıqaltı mənə üçün təxəyyül obrazı rolunu maddiləşdirir (11, s.60).

V.İ.Karasikin fikrincə, “konsept təcrübənin insan yaddaşında saxlanılan mənaya malik, dərk olunan tipikləşmiş fraqmentlərinin mental strukturudur” (25, s.59).

V.İ.Karasik və Q.Q.Slışkin hesab edir ki, “konsept-dil-yaddaş-konsept” strukturu aşağıdakı formada təzahür edir: 1) yaddaş konseptlərin saxlanılma sahəsidir; 2) konsept mədəniyyətin mental təsviridir; 3) dil və ya nitq konsepti obyektləşdirir. Müəlliflərin fikrincə, bu qarşılıqlı münasibəti özündə əks etdirən “konsept-dil-yaddaş-konsept” strukturu dil və mədəniyyətlə yanaşı dil və düşüncənin əlaqəsini də özündə ehtiva etdiyi üçün mürəkkəb xarakterlidir və linqvokulturoloji konseptlər linqvokulturologiyada istifadə olunan digər anlayışlardan mental səciyyəsinə görə fərqlənir (26, s.76-77). Müəlliflər linqvokulturoloji konseptləri təhlil edərək qeyd edirlər ki, tədqiqatın yaddaş və mədəniyyətin kompleks şəkildə həyata keçməsi, konsepti digər linqvokulturoloji elementlərdən fərqləndirən mentallıq, digər mental xarakterli məhfumlardan fərqli olaraq linqvokulturoloji konseptlərin dəyəri, şərtlilik, dəyişkənlik, individual və ya kollektiv yaddaşda mövcudluq, çoxtutumluluq linqvokulturoloji konseptlərin əsas baza xüsusiyyətləridir. Eyni zamanda müəlliflər bu əsərdə konseptlərin sırf linqvistik və ya ümumi metodlarla tədqiqatının mümkünliyünü də vurğulamışlar (26, s.15).

V.A.Maslovanın fikrincə, “konsept” dil daşıyıcısı və ya linqvokulturoloji icmalar üçün dünyanın dil mənzərəsinin mədəniyyətlə şərtlənmiş əsas elementlərindən biridir. Mədəni konseptlərə abstrakt anlayışlı ixtiyar, günah, vətən, vicdan, qismət və s.ləri daxil edən müəllif qeyd edir ki, bu sözlərin tədqiqatı olduqca aktualdır, çünki mədəniyyətin “açar” konseptləri xalqın dil yaddaşında mühüm yer tutur.

Konsept məhfumuna aid tədqiqatlar üçün ortaq cəhət konseptə dünyanın dil mənzərəsi fonunda linqvokultural və ya mədəni element kimi yanaşmadır. Konseptlərin tədqiqatı əsasən iki istiqamət üzrə həyata keçirilir. Bəzi tədqiqatlar konkret bir dilə məxsus materiallar əsasında həyata keçirilsə də, digər qisim tədqiqatlar ən azı iki dil materialları əsasında müqayisəli şəkildə həyata keçirilir.

Linqvokoqnitologiyanın *konseptlərlə* bağlı əsas məsələlərindən biri də konseptlərin mənimsənilməsilə əlaqədardır. F.Veysəlliyyə görə, konseptlərin mənimsənilməsi məsələsi mübahisəlidir. Müəllifin fikrincə, dilçilikdə bu problemlə bağlı iki cür yanaşma mövqeyi var, bir qisim belə hesab edir ki, mürəkkəb konseptlər sadə konseptlərdən yaranır. Digərləri isə hesab edirlər ki, mühüm konsept strukturları anadangəlmədir. Konsept nəzəriyyəsinə görə, konseptin məzmunu mühüm əlamətlərin siyahısı ilə müəyyənləşə bilər. Aristotel məntiqinə əsasən bu o deməkdir ki, konseptlər abstrakt mental kateqoriyalar olmaqla müəyyən hüdudlara malikdir və əlamətlər dəsti kimi birmənalı şəkildə təsvir edilər bilər. Onlar ətrafda əşyaların eynilik əsasında əksidir. Məsələn, toyuq, qarğa, sərçə, leylək və s. “quş” kateqoriyasının nümayəndələridir, beynimizdə sadəcə quşlar deyil, tipik quşlar konsepti mövcuddur. Tipikləşmə başqa təbii hadisələrdə də özünü büruzə verir (15, s.62-63).

Konseptlər yaddaşda təcrid olunmuş şəkildə deyil, digər konseptlərlə əlaqəli şəkildə mövcud olurlar. Konseptlərarası münasibətlər real gerçəkliyin əlaqələrini təmsil edən koqnitiv strukturlar yaradır. Məsələn, “universitet” konsepti professor, bakalavr, magistr, universitet binası, kitabxana və s. konseptlərlə bağlıdır (15, s.64).

1.2. Konseptin əsas xüsusiyyətləri

İnformasiyanın qavranılmasını tədqiq edən koqnitiv psixologiya və koqnitiv dilçilik eyni zamanda mədəniyyət konseptlərinin öyrənilməsində də xüsusi yer tutur. Koqnisiya sistemində konseptlər anlayış, ifadə, təsəvvür, sxem, freym, ssenari və s. amillərlə kateqoriyalaşdırılır. Qazanılmış bilikləri sinifləndirdiyi üçün “konsept” təfəkkür elementidir. “Konsept”in başlıca əlaməti onun mentallığı ilə bağlılığıdır. Hər bir mental xüsusiyyətə malik olan varlıqlar kimi, konseptlər də təxəyyül məhsuludur.

Linqvokoqnitologiyanın linqvokulturologiya ilə əlaqəsi onun əsas anlayışı olan “konsept”in elmi tədqiqatlarında əsas aparıcı meyar kimi çıxış edir. Məhz fərqli mədəniyyətlər, fərqli dünya mənzərəsi xalqlar arasında konseptlərin də fərqli təzahürünü təmin edir. Eyni bir məhfumun koqnitiv sistemlərdə müxtəlif şəkildə

interpretasiyası müxtəlif mədəniyyətlərin yaratdığı səbəblərdir. Məhz elə bu səbəblər də dillərsarı konseptlər fərqi formalaşdırır.

Müasir koqnitiv dilçiliyin daha çox öz aktuallığı ilə seçilən vahidi konseptdir. Sant-Peterburq Universitetinin professoru Sergey A.Askold tərəfindən dövriyyəyə buraxılmış “konsept” termini 1928-ci ildə müəllifin “Konsept və söz” əsərində geniş təhlil edilmişdir. Əsərdə müəllif qeyd edir ki, ümumi anlayışlar və ya konseptlər haqqında olan sual artıq çox illərdir növbəsini gözləməsinə baxmayaraq, hələ də tam şəkildə məsələnin əsas mərkəzi toxunulmamış olaraq qalır. Hazırda isə konseptlərin əsas təbiəti haqqında problem tamamilə başqa müstəvidən – söz incəsəti nəzəriyyəsi baxımından təhlil olunduğu üçün bu məsələ daha da qəlizləşdirilmişdir. Qeyd edilir ki, incəsənətdə iş idrak fəaliyyətinə nisbətən daha asan şəkildə icra edilir. Belə ki, sənətkar təfəkkürdə anlayışı deyil, obrazı canlandırır. Lakin emosional effektləri yaradan obrazlar deyil, məhz anlayışlardır. Bu prizmadan baxdıqda isə müəyyənləşdirilir ki, sözün incəsəti məsələsi göründüyü qədər də asan iş deyil. Müəllif konsepti düşüncənin ayrıca tərkib hissəsi kimi qəbul edərək qeyd edir ki, konsept hər hansı bir müəyyən qrup anlayışlar – düşüncə funksiyaları, predmetlər çoxluğu, fəaliyyətlər və s. məfhumların dərk üçün vasitədir. Konseptin bir neçə növünü qeyd edən müəllif (bitki konsepti, ədalətlik konsepti, riyazi konseptlər) bu əsərdə onun geniş elmi şərhini vermişdir.

“Konsept” və “söz incəsəti” problemləri heç də hər zaman qarşılıqlı təmas mövqeyindən çıxış etmir. Hətta bir çox məqamlarda müsbət hallı uyğunluq da özünü biruzə verir. Hər iki halda biz şübhəli və müəmmalı məsələ ilə qarşılaşa bilərik. Müəyyən bir məqamda söz hər hansı bir anlayış yaratmaqda heç bir ifadəedici təsəvvür formalaşdırmasa belə, daha dəqiq məntiqi əmal üçün obyekt funksiyası obrazında çıxış edib qəbul edilir və bununla da hər hansı bir “məhfum” yaratmış olur. Digər bir məqamda isə söz heç bir sənətkarlıq “obrazı” ifadə etmədən hər hansı bir hissi zənginləşmə ilə nəticələnən incəsənət anlayışlı “məhfum”u yarada bilər. Təfəkkür sahəsində hər zaman, söz incəsənətində isə əsas mahiyyət daşıyan bu müəmmalı “məhfum” nədir? İdrak sferasında bu məfhumun adı “konseptdir”. İncəsənət sahəsində isə haqqında bəhs olunan anlayış hələ də özünün terminoloji təsdiqini tapmamışdır.

Linqvokoqnitologiyada “konsept”in baza obyektleri yetərincə geniş sahəni əhatə edir. Konseptin əsas tərkib elementlərinə dil vahidlərinin bütün leksik və qrammarik mənalari daxildir. Qeyd etmək lazımdır ki, konseptlərin dildə ifadə olunmayan, lakin təfəkkürdə mövcud olan tərkib elementləri də var. Aydın çərçivələrlə müəyyən edilmiş elementlərin konseptuallaşması prosesi (məsələn, moruq- giləmeyvə konsepti) linqvokoqnitoloji tədqiqatlarda demək olar ki, maneəsiz müəyyənləşdirilə bilər. Lakin “çoxcəhətli” struktura malik elementlərin konseptuallaşmasında vəziyyət fərqlidir. Məsələn, “borc” freymi bir çox konseptlərin tərkib hissəsi ola bilər: maddi, vətən, vicdan, insanlıq və s.

“Konsept” haqqında mövcud problemlə məsələlərdən biri onun təfəkkürü tam şəkildə dildə ifadə edib-etməməsi ilə əlaqədar xüsusiyyətidir. Tədqiqatlarında verbal və qeyri-verbal düşüncə probleminə toxunan V.V.Krasnıx tədqiqatçıları verbalistlər və qeyri-verbalistlər olmaqla iki qrupa ayırır. O, verbalistlər qrupuna M.Müller, V.fon Humboldt, F.Şleyermaxer, F. de Sössür, A.A. Reformatskini daxil edir. Qeyri-verbalistlər qrupuna isə müəllifin fikrincə, N.İ.Jinkin, J.Piaje, B.A.Serebrennikov daxildir (35, s.27)

İnsan beynində dil olmadan da düşünmə prosesi verballaşma bilər. İnsan hər hansı bir musiqini dinləyərkən, şəklə baxarkən, analizatorlarla nəisə hiss edərkən beynində təzahür edən düşüncə “sözsüz” düşüncədir və konseptin qeyri-verbal xüsusiyyətinin təsdiqidir. Məsələn, hər hansı bir ətir beynində “çiçək” konseptini və ya müəyyən bir səs “qorxu” konseptini formalaşdırın baza elementi funksiyasını daşıya bilər.

Müasir linqvokoqnitoloji tədqiqatların mərkəzi məsələlərindən biri də konsept və söz məhfumlarının qarşılıqlı əlaqəsinin əsas xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsilə bağlıdır. A.P.Babuşkin, Q.Q.Slışkin, S.Q.Vorkaçev və bəzi tədqiqatçıların fikrincə, konseptin əsas xüsusiyyətlərindən biri də hər zaman sözlü ifadə tərzinə malik olmasıdır. Əks halda, konseptin varlığından danışmaq olmaz.

Hər bir dil işarəsi dildə müəyyən bir konsepti təmsil edir, ünsiyyət zamanı aid olduğu konsepti tam şəkildə ifadə etməsə də, semantikasına əsaslanaraq dil işarələri özlüyündə bir çox konseptual əlamətləri daşıyır. Konseptin bütöv halı bu konseptin hər bir hissəsini öz nominativ sahəsi ilə açan dil vasitələrinin məcmusu kimi dəyərləndirilə

bilər. Buna əsaslanaraq deyə bilərik ki, konseptlər tam və ya hissə şəklində verbal və qeyri-verbal ola bilər.

Söz konseptual mənaya çatmaq üçün vasitə rolunu oynayan bir fenomendir. Söz vasitəsilə konseptual mənaya çataraq biz həmin sözün özündə əks etdirmədiyi digər düşüncə fəaliyyətlərinin konseptual əlamətlərini müəyyənləşdirə bilərik. Dil nominasiyası düşüncə fəaliyyətində konseptdən istifadə imkanlarını yaradan açar rolunu ifa edir. Eyni zamanda söz konseptin yaddaşda gələcək istifadəsini tənzimləyən və düşüncə prosesində konseptin aktivləşməsi üçün element kimi çıxış edir.

Z.D.Popova və İ.A.Sterninin fikrincə, verballaşmayan konseptləri müəyyənləşdirmə üsullarından biri hər hansı bir dil elementinin digər bir dildə olmayan ekvivalentini tədqiq etməkdir. Rus və ingilis dillərinin müqayisəsinə əsaslanaraq müəlliflər rus dilində qaşılığın olmayan bəzi ingilis ləksemlərini nümunə göstərirlər : flap, weekend, pet, fortnight, exeat, adust və s. (35, s.56)

Bu fikrə əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, rus və Azərbaycan dilinin müqayisəsi zamanı bu dillər arasında da belə ləksemlərin mövcudluğunu görə bilərik: Azərbaycan dilində kirvə, həftəsonu, rus dilində кум, выключатель, пышка və s

Koqnitiv dilçiliyin konseptlə əlaqəli məsələlərindən biri də metaforlar və metaforlaşma problemidir. Konseptlərin dildə ifadəsində metaforların xüsusi milli-mədəni əhəmiyyəti olur və metaforları digər dil elementlərindən fərqləndirən əsas əlamət də bu və ya digər dilə unikal məxsusluğudur. Konseptlərin tədqiqində metaforların təhlili konseptin mənə ilə bağlılıq xüsusiyyətindən irəli gəlir. Ənənəvi dilçilikdə metafor məsələsi üslub çalarlıqlarının ifadəsilə bağlı nəzərdən keçirilirdi. Lakin metaforlar koqnisyanın əsas konseptuallaşma nümunələrini rolunu oynayıb. Buna əsaslanaraq dilçilikdə metaforların tədqiqinə böyük ehtiyac duyulur.

Metaforik ifadələrin quruluşu və işlənməsi zahiri və daxili aləmi konseptuallaşdırması üçün insan beyninin mühüm xüsusiyyətlərindən biridir. Dildə metaforik ifadələrin konseptuallaşması konseptin ifadəsində unikallığın göstəricisidir.

Linqvokoqnitoloji tədqiqatların vacib məsələlərindən biri də konseptin strukturudur. Qeyd edilməlidir ki, bu məsələyə həsr edilən tədqiqatlar içərisində müxtəlif

yanaşmalar mövcud olsa da, konseptin strukturu mental, linqvistik, kulturoloji və psixi meyarlara əsasən müəyyən edilmişdir.

“Konsept”in tədqiqində bir çox məsələyə seçilən münasibətilə fərqlənən V.İ.Karasikin fikrincə, konseptin tərkib hissələri məna əsası, daxili forma, distributiv xüsusiyyətlər, ekvivalentlik əlaqəsi və mədəni elementlərdən ibarətdir (24, s.156). Eyni zamanda müəllif konsept strukturunun üç tərəfini də qeyd edir: anlaşılan – konseptin dildəki mənası; obraz – varlıqların yaddaşda görmə, eşitmə, dad və iybilmə vasitəsilə anlanması; dəyər tərəfi – konseptin cəmiyyət və insan üçün aktuallığı.

Y.S.Stepanovun da bu məsələ ilə bağlı tədqiqatı maraq kəsb edir. Müəllifin fikrincə, konsepti mədəniyyət faktı kimi formalaşdıran hər bir çalar onun strukturunu təşkil edən element kimi qəbul edilə bilər. Burada konseptin əsas tutumunu təşkil edən elementlərin tarixi, etimoloji anlayışları və dəyərləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Y.S. Stepanov qeyd edir ki, konseptin strukturu qatlardan ibarətdir, hər bir qat müəyyən dövr mədəniyyətinin nəticəsi kimi təzahür edir. Konseptin qatlar şəklində strukturu fərqli tarixi, etimoloji faktların təsiri ilə formalaşmasından irəli gəlir. Y.S.Stepanov isə konseptin tərkib elementlərinə əsas aktual hissəni (müəyyən bir xalqın dil daşıyıcıları tərəfindən kommunikasiya prosesində verbal şəkildə təsvir edilən dil və mədəni əhəmiyyətli hissə) və tamamlayıcı hissəni (bu əlamət passiv xarakteri ilə səciyyələnir, belə ki, bu hissə sadəcə müəyyən bir sosial qrupa aid olan amilləri özündə ehtiva edir) etimoloji və ya daxili formanı daxil edir (43).

Q.V.Tokarev konseptin struktur modelində iki əsas tərkib hissəni ayırır. Onun fikrincə, birinci hissə özündə universal bilik elementlərini, ikinci hissə isə milli spesifik bilikləri özündə birləşdirir, bu elementlər digərlərindən fərqli olaraq müəyyən sosial qrupa, tarixə, mədəniyyətə xas bilikləri özündə birləşdirir (36, s.16).

V.A.Maslovanın konsepti yalnız təsvir olunan obyekt üçün münasibət və dəyərə malik elementlər tutumu kimi qəbul etmir. Onun fikrincə, konsept aşağıdakı komponentlərdən ibarətdir: ümumbəşəri (universal); mədəni şərtlərin təsiri ilə şərtlənmiş milli-mədəni; sosial – bu komponent hər hansı bir sosial qrupa mənsubluğu ifadə edir; qrup – bu komponent isə yaş və cins faktorları ilə bağlı olan müəyyən sosial qrupa

mənsubluğu ifadə edir; şəxsi-individual – fərdi xüsusiyyətlər əsasında formalaşmış komponent (təhsil, tərbiyə, şəxsi təcrübə, psixofizioloji faktorlar (31, s.45).

Müasir dilçilikdə konsept strukturunu “nüvə”, “əsas hissə” və “periferik hissə”dən ibarət olan dairə kimi nəzərdən keçirən elmi tədqiqatlar da vardır. Bu konsepsiyaya əsasən konseptin təsviri nüvədən periferiya hissəsinə işığın azalmasına bənzəyir. V.İ.Karasik və Q.Q.Slışkinin qeydinə görə, konsept yaddaşda ətrafı dəqiq cizgilərlə və təxəyyül vektorları ilə əhatə olunmuş strukturla formalaşır. Bu vektorlardan daha əhəmiyyətliləri konseptin nüvəsini, daha az əhəmiyyətliləri isə periferiyani təşkil edir. Nüvədən ətrafa yayılan assosiasiyalar daha az nəzərə çarpır. Konseptin adı isə əsas hissədə təsvir olunan dil və ya nitq elementi ilə adlandırılır (26, s.76-77).

Artıq qeyd olunduğu kimi, konseptlərin müxtəlif növləri vardır. Bu təsniflərin tərkib müxtəlifliyi konseptlərin xüsusiyyəti ilə bağlıdır. Linqvistikada konseptlərin təsnifi məsələsi də olduqca vacibdir. Konseptləri iki böyük qrupa ayırırlar: universal və milli konseptlər. Universal konseptlər ümumbəşəri biliklər əsasında formalaşmış konseptlərdir. Bu konsept tipləri spesifik mədəni xüsusiyyətləri özündə ehtiva etmir (xeyir-şər, sevinc-kədər, sevgi-nifrət və s.). A.Vejbistskayanın fikrincə, düşüncənin bir dildə təsvir olunması kimi, müəyyən hisslər də bir dildə ifadə oluna bilər, lakin fərq burasındadır ki, eyni bir hissənin bütün dillərdə ifadəsi mümkün deyil, bir çox milli-mədəni amillər burada aparıcı rol oynayır. Müəllif konseptləri ümumi və milli bilikləri özündə ehtiva edənlər və universal konseptlər olmaqla iki növə ayırır (19, s.23).

Dilçilik elminin hazırkı inkişaf mərhələsində “konseptual analiz” anlayışı birmənalı qarşılanmır. S.E.Nikitinin fikrincə, bu söz birləşməsi üç cür başa düşülə bilər: konseptlərin tədqiqi, dilin konseptlərdən istifadə olunaraq tədqiq olunması və ya nəticə elementi olaraq konseptlərin müəyyənlişməsi. Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlara əsasən deyə bilərik ki, konseptlərin tədqiqi bir neçə mərhələ ilə həyata keçirilir: sözün leksik mənası və formasının təhlili; dünyanın dil mənzərəsində konseptin təsviri üsullarının təhlili; konseptuallaşma üsullarının müəyyənlişdirilməsi; metaforlar və metonimiyaların təhlili; konsepti xarakterizə edən ifadənin bir çox meyarlar üzrə təhlili.

Linqvokulturologiyada dil insan yaddaşında konseptlərin əsas baza anlayışlarını formalaşdıran fenomen kimi nəzərdən keçirilir. Konsept vasitəsilə söz dünyanın dil mənzərəsinə daxil olaraq, digər leksik elementlərlə qarşılıqlı əlaqəyə girir. Dünyanın dil mənzərəsinin təsvirində konseptlər şəxsi təcrübələri, mədəniyyət və mentaliteti özündə əks etdirən mərkəzi kateqoriya kimi çıxış edirlər.

Hər bir dil dünyanı özünəməxsus üsullarla konseptləşdirir. Hər bir dilin xüsusi dünya mənzərəsi olduğu üçün hər bir insanın da dildə təsdiqini tapmış fərdi dünya dərkilir. Artıq qeyd olunduğu kimi, dil mədəniyyət elementlərini özündə əks etdirir və dünyanın dil mənzərəsində məhz mədəniyyət elementi kimi nəzərdən keçirilən konsept növləri linqvokulturoloji konseptlərdir. Qeyd olunduğu kimi, hər bir konsept üçün əsas səciyyəvi əlamətlər mövcuddur. Linqvokulturoloji konseptlərin özünəməxsus xüsusiyyətlərinin təhlili dilçilər və mədəniyyətşünaslar tərəfindən tədqiq olunan aktual məsələlərdən biridir. Ümumi tədqiqatlara əsaslanaraq, qeyd edə bilərik ki, linqvokulturoloji konseptlərin əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- 1) linqvokulturoloji konsept – yaddaşda “yaşayan” bu konseptlərin təsvir olunması dil və ya danışmaq vasitəsilə həyata keçir. Mədəniyyət elementlərinin konseptlər şəklində təzahürünü nəzərə alaraq deyə bilərik ki, linqvokulturoloji konseptlər dil, yaddaş və mədəniyyətin kompleks təhlilinə yönəlmiş mental xüsusiyyətli elementdir;
- 2) linqvokulturoloji konseptlərin başlıca xüsusiyyətlərindən biri də komponentlərinin dəyərlik dərəcəsidir;
- 3) linqvokulturoloji konseptlər fərdi və ya kollektiv yaddaşda mövcud olur. Y.S.Stepanovun fikrinə istinadən qeyd etməliyik ki, bu konseptlər konseptin “aktual qat”ına daxildir;
- 4) V.İ.Karasik konseptlərin əsas strukturuna faktiki və obrazlı elementləri də daxil edir. Onun qənaətinə görə, faktiki elementlər yaddaşda verbal formada qorunur və nitqdə bilavasitə istifadə olunur, obrazlı elementlər isə qeyri-verbaldir və təsvir xarakterlidirlər.

Eyni zamanda qeyd olunanlarla yanaşı linqvokonseptlərin digər əlamətləri də mövcuddur: etnomədəni mənsubiyyət; heterogen sistemə (müxtəlifliyi,

müxtəlifcinsli) malik olmaq; çoxəlamətlik; semiotik sıxlıq – sinonimlər, atalar sözləri, məsəllər, folklor və digər faktorlar, simvollarla (incəsənət, rituallar, stereotiplər, mədəniyyət elementləri) ifadə olunma və s.

“Ailə” konsepti də linqvokulturoloji konseptlər silsiləsinə daxildir. “Ailə” konseptinin əsas səciyyəvi xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- “ailə” konsepti universal konseptlərə aiddir. Universallığın əsas əlaməti isə hər bir dünya mənzərəsində, milli konseptlərdə bu konseptin bu və ya digər elementlərlə təsvir olunmasıdır;
- digər linqvokulturoloji konseptlər kimi mental xarakterlidir və yaddaşda “ailə” məhfumunu səciyyələndirən elementlərin məcmusudur.
- qrupşəkilli konseptdir. Əsas mədəniyyət elementləri olduğu üçün, ayrı-ayrı fərdlərin yaddaşında müxtəlif elementlərlə təzahür etsə də, ümumi milli-mədəni dəyərləri özündə saxlayır.
- müxtəlif xarakterli dil elementlərində ifadə olunur (söz, söz birləşmələri, frazeoloji ifadələr, metaforik ifadələr və s.)
- verbal və qeyri-verbal düşüncə şəklində ifadə olunur;
- tərkib elementlərini iki qrupa ayırılır: ümumbəşəri dəyərləri əks etdirənlər, milli səciyyəvi elementlər;
- universallıq mahiyyətinə baxmayaraq, hər bir dilin dünya mənzərəsində özünəməxsus ifadələrlə səciyyələndiyi üçün müxtəlif modellərlə təsvir edilir.

Konseptlərin ümumi səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə yanaşı hər bir dilin dünya mənzərəsində bu və ya digər konseptə məxsus unikal milli xüsusiyyətlər də vardır. Bu unikallığın əsasında müxtəlif milli mədəniyyətlərdə eyniadlı konseptlərin özünəməxsus dil elementlərinin mövcudluğu amili durur. Həmin dil elementləri sadəcə olaraq bir mədəniyyəti səciyyələndirdiyi üçün unikal hesab edilir və bu konseptlərin milli xüsusiyyətlərini üzə çıxarır. V.İ.Karasikin fikrincə, hər hansı bir mədəniyyətdə müəyyən bir konseptin yoxluğu çox nadir hallarda baş verir, həmin konsepti səciyyələndirən birsözlü ifadələrin olması faktı isə daha çox rastlanan haldır (25, s.112).

Müxtəlif mədəniyyətlərin milli xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edən konseptlərin müqayisəsi zamanı tez-tez rastlanan hallardan biri bu və ya digər anlayışın fərqli mədəniyyətlərdə fərqli şəkildə representasiya olunmasıdır. Məsələn, Azərbaycan dilində “Hacıqara”, “heç hənənin yeri ydi”, “elçilik daşı” və s. tipli ifadələr metaforikləşmiş rəmzi mənə ifadə edir. Bunlar öz növbəsində, Azərbaycan dilinin dünya mənzərəsində uyğun olaraq, “xəsislik”, “düşüncəsizlik”, “nikah” konseptlərinin tərkib komponentləri kimi çıxış edirlər. Müəyyən bir kontekst daxilində başqa mədəniyyət daşıyıcısının bu ifadələri anlaması üçün xüsusi şərhə ehtiyac duyulur.

Z.D.Popova və İ.A.Sterninin fikrincə, konseptlərin milli spesifikalarını yaradan amillər müqayisə əsasında uyğunsuzluq təşkil edən elementlərdir. Bu və ya digər koqnitiv əlamətlərin milli konseptlərdə ifadəsi, eyniadlı konseptlərin müxtəlif semantik sahələrdə səciyyələnməsi (məsələn, müəyyən anlayışın bir mədəni konseptdə “nüvə” hissəsini təşkil etdiyi halda, digər mədəniyyətə aid olan konseptdə “periferiya”ya daxil olması), obrazlı komponentlərin müxtəlifliyi, interpretasiya sahələrinin fərqi konseptlərin milli xüsusiyyətlərini formalaşdırır (35, s. 101).

Konseptlərin milli xüsusiyyətlərini formalaşdıran əlamətlərdən biri də müəyyən bir milli mədəniyyəti səciyyələndirən dil elementlərinin digər dilin dünya mənzərəsində “ekvivalent”inin mövcud olmamasından irəli gəlir. Məsələn, Azərbaycan dilində “şirin çay”, “elçilik”, “cehiz”, rus dilində “разговор по душам”, “непротивление”, “соборность”, “выяснение отношений”.

V.İ.Karasikin fikrincə, konseptlərin əsas səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də “nominativ sıxlıq” anlayışıdır. Bu termin altında, konseptin tərkib elementlərinin “çoxcəhətliyi” nəzərdə tutulur. “Varlığın müxtəlif fraqmentlərinin bərabərsizlik şəklində formalaşmış konseptualizasiyası konseptlərin “nominativ sıxlığı”nı formalaşdırır. Eyni bir məhfum konseptlərin tərkib hissəsində daha detallı şəkildə, çoxsaylı təksözlü adlarla, leksik və frazeoloji ifadələrlə - dəqiqləşdirilmiş formada mövcud olduğu halda, digər varlıqlar ümumi halda konseptləşir. Bu fikrə əsaslanaraq, V.İ.Karasik qeyd edir ki, məsələn, çin dilində səyahətçiləri ifadə etmək üçün təksözlü leksemlər çoxluq təşkil etdiyi halda (imperatorlar, aristokratlar), rus dilində bu anlayış bir leksemlə ifadə olunur: “путешественник” (25, s.111).

F.Veysəlinin fikrincə, konseptlər ümumi şəkildə üç yolla öz ifadəsini tapır: 1) bildirmə; 2) ifadətmə; və 3) təsviretmə. Müəllifin fikrincə, bildirmə işarələmə deməkdir, ifadətmə əşya və predmetin bütün incəliklərini dilə gətirməkdir. Təsviretmə isə təfərrüatı ilə açıqlamaq deməkdir. Bu üç halın üçü də semantik aspektləri nəzərdə tutur (15, s.43). Müəllif qeyd edir ki, milli semantik məkan milli dil mənzərəsindən koqnitiv və milli konseptlərin təsvirini labüd edir. Bunun üçün konseptləri obyektləşdirən inventarı müəyyənləşdirmək lazımdır. Bu inventarın məcmusu konseptin ad sahəsini təşkil edir. “Ad sahəsi” tədqiqatçının müəyyən etdiyi nominativ vahidlərin məcmusudur. Bu, ənənəvi dilçiliyin qruplaşdırdığı leksik-semantik, leksik-frazeoloji, sinonim cərgələrindən və assosiativ sahələrdən kompleksi ilə fərqlənməklə onların hamısını əhatə edir. Bəzi konseptlər geniş (məsələn, kişi, xoşbəxtlik və s.), digərləri isə (məsələn, dağ keçisi, ovsunlamaq və s.) dar çərçivədə işlənir. Azərbaycan dilində /rəhbər/ konseptinin nüvə sahəsinə /rəhbər, rəis, müdir, böyük, birinci, rəhbərlik etmək, əmr vermək/ və s.daxildir, periferik sahəyə isə /yekəqarın, avtoritar, vəzifəpərəst, özünü və əhatəsini düşünən və s./ sözləri daxildir (15, s. 43).

II FƏSİL

KONSEPT “DÜNYANIN DİL MƏNZƏRƏSİ”NİN MÜHÜM

KOMPONENTİ KİMİ

2.1. Dünyanın dil mənzərəsi anlayışı

“Mədəniyyət” insan cəmiyyətinin ictimai və mənəvi həyatda əldə etdiyi nailiyyətlərin məcmusu, hər hansı bir xalqın və ya sinfin müəyyən dövrdə əldə etdiyi nailiyyətlərin səviyyəsi, savad, elm, bilik və tərbiyə ilə bağlı olan olduqca mürəkkəb bir anlayışdır. Hər bir xalqın milli mədəni düşüncə tərz, dünyagörüşləri, ətraf aləmə yanaşma münasibəti birbaşa mədəniyyəti səciyyələndirən əsas əlamətlərdir. İnsan mədəniyyəti həyatın bütün sahələrində özünü biruzə verir : yaşam tərz, əmək fəaliyyəti, ailə, dil, ictimai davranış qaydaları və s. Hər bir xalqın mədəniyyətini formalaşdıran özünəməxsus mədəni meyarları vardır. Etnik və dini mənsubluq, tarix, coğrafi məkan, ədəbiyyat, folklor və s. mədəniyyətin formalaşmasına mühüm təsir edir.

Dil, mədəniyyət və dünya mənzərəsi fenomenlərinin qarşılıqlı əlaqəsi, mədəniyyətin dildə əksi, dilin mədəniyyəti yoxsa mədəniyyətin dili formalaşması ilə bağlı məsələlər son dövr elmi tədqiqatlar içərisində mühüm yer tutur. Linqvistikada yeni dalğa olan antroposentrik paradigmə çərçivəsində insan mədəni adətlərin və mədəniyyətin diqqət mərkəzində duran “dil daşıyıcısı” kimi nəzərdən keçirilir. Dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi, dildə mədəniyyət amili və insanda dil amilinin tədqiqinə yönəlmiş linqvokulturologiya məhz bu dilçilik paradigməsi əsasında formalaşmışdır.

Linqvokulturologiya və koqnitiv dilçilik elmi sərhədlərində “dünya mənzərəsi” və ya “dünya modeli” , “dünyanın dil mənzərəsi” terminləri geniş şəkildə tədqiq edilmişdir. Elmi terminoloji sistemə bu anlayış L.Baysgerber tərəfindən təqdim edilmişdir. Qeyd edilməlidir ki, terminin yaranması tarixi V.F.Humboldt və amerikalı etnolinqvistləri E.Sepir və B.Uorfun “mədəni kimlik” nəzəriyyəsi ilə bağlıdır.

Dilçilikdə “dünyanın dil mənzərəsi” anlayışı müasir inkişaf mərhələsində müxtəlif yanaşmalarla şərh edilir. Bunlardan bəzilərini nəzərdən keçirək.

V.A.Maslovanın fikrincə, “dünyanın dil mənzərəsi” xalqın ümummədəni sərvətidir, struktur etibarilə bu fenomen çoxsəviyyəli xüsusiyyətə malikdir. Məhz dünyanın dil mənzərəsi kommunikativ davranışı şərtləndirən əsas aparıcı meyardır. Bu məhfum özündə iki mühüm amili birləşdirir: insanın daxili dünyasını və onu əhatə edən ətraf aləmi. Dünyanın dil mənzərəsi bu və ya digər xalqın ruhi, mədəni, milli dəyərlərini xarakterizə edərək danışıqı formalaşdırır (31).

V.fon Humboldt dilin milli tutumu və düşüncəni diqqət mərkəzinə gətirən ilk alimlərdən biridir. Onun fikrincə, “müxtəlif dillər xalq üçün original təxəyyül və dərkətməni həyata keçirən orqanlardır” (21). Eyni bir məhfum haqqında hər bir mental təsəvvürdə fərqli fikirlər mövcud olur. Bu fikirlərin mental dünyadan çıxaraq dildə əks olunması məhz sözlər vasitəsilə həyata keçir. Leksəmlər özlərində subyektivlik “güc”ü daşıyır və eyni məhfum haqqında təsəvvürlərin dildə fərqli leksemlərlə təsviri müəyyən çərçivələr daxilində mövcud olur. Buna səbəb olan amil isə dil daşıyıcılarının eyni bir xalqa məxsus xüsusiyyətlər və təsəvvürlərə sahib olan dil cəmiyyətinə aid olmasıdır.

Hələ XIX əsrdə “Xalqın dili onun ruhu, xalqın ruhu onun dilidir. Bundan gözəl eynilik təsəvvür etmək olmaz!” – fikrinin müəllifi V.F.Humbolt yazırdı ki: “hər bir dil xalqın ətrafında dairə yaradır. İnsan isə həmin dairəyə daxil olur” (20, s.80). Başqa sözlə desək, hər bir fərd aid olduğu xalqın və cəmiyyətin əsas stereotipləri, etnopsixologiyası, dəyərləri, linqvokulturologiyası ilə şərtlənmiş “xəyali dairə”dədir. Bu dairənin verballaşması isə bilavasitə “dünyanın dil mənzərəsi” modelində öz əksini tapır. Məsələn, eskimoların dilində “qar” konseptini ifadə etmək üçün on bir leksemin mövcud olduğu halda, bəzi isti iqlim şəraitində yaşayan xalqların dilində bu konsepti ifadə etmək üçün heç bir leksemin olmaması dünya mənzərəsinin dildə əksinə ən bariz nümunə ola bilər. İnsanı əhatə edən ətraf aləm haqqında mental təsəvvürlər “dünya mənzərəsi”, bu təsəvvürlərin dildə əks olunması isə “dünyanın dil mənzərəsi” adlanır. “Dünyanın dil mənzərəsi” xalqın əsrlər boyu topladığı təcrübənin - ilk növbədə, insan və onun maddi-mənəvi həyat fəaliyyətini; ikincisi isə insanı əhatə edən hər şeyi: məkan, zaman, canlı və cansız təbiəti dil nominasiyaları vasitəsilə həyata keçən təsvirdir (4, s. 30)

V.fon Humboldtun fikrincə, “məhz dil anlayışlar və dəyərlər sisteminin formalaşmasına təsir edir. Dil vasitəsilə anlayışların formalaşması funksiyası bütün dillər üçün xarakterik əlamətdir. Dili düşüncə və reallıq arasında “aralıq dünya” kimi qəbul edən linqvist hesab edir ki, dil xüsusi dünyagörüşünü yaradır” (21). V.fon Humboldt “aralıq dünya” və “dünya mənzərəsi” anlayışları arasında fərqi xüsusilə qeyd edərək vurğulayır ki, “aralıq dünya” ətraf aləmin dərk edilməsi üçün dil fəaliyyətinin statik funksiyasıdır, bu məhfumun elementlərini anlayışların “ruhi obyekt”i təşkil edir. “Dünya mənzərəsi” isə dinamikdir, dilin müdaxiləsilə həyata keçir. “Dünya mənzərəsi”nin elementi isə danışmaq aktıdır (20). V.A.Maslova qeyd edir ki, “dünya mənzərəsi” dedikdə ictimai şüurda (fərdi və ya kollektiv şüurda) gerçəklik haqqında biliklərin nizamlı məcmusunun formalaşması başa düşülür (30).

Sonralar V.fon Humboldtun təqdim etdiyi bu konsepsiya “neohumboltçular” tərəfindən “dünyanın dil mənzərəsi” anlayışı kimi daha geniş şəkildə tədqiq edilmişdir. “Dünyanın dil mənzərəsi”ni səciyyələndirən əsas xüsusiyyətləri müəyyənləşdirən L.Vaysgerber bunları aşağıdakı kimi qeyd edir:

- dünyanın dil mənzərəsi - müəyyən dil cəmiyyətinin mədəniyyət və təfəkkürünü müəyyənləşdirən ruhi məzmunu və dilin özünü də funksionallaşdıran dil elementlərindən ibarət sistemdir;
- dünyanın dil mənzərəsi, bir tərəfdən, hər hansı bir xalqın tarixi inkişafının nəticəsi, digər tərəfdən isə həmin xalqın gələcək inkişafı üçün vasitədir;
- dünyanın dil mənzərəsi bütöv bir “canlı orqanizm” kimi dəqiq strukturlaşmışdır və dil vasitəsilə ifadə olunduqda çoxsəviyyəli xarakterə malik olur.
- dünyanın dil mənzərəsi mədəni xüsusiyyətləri dil vahidlərinin vasitəsilə təsvir etmək üçün dil elementlərinin eynicinsliyini yaradır;
- dünyanın dil mənzərəsi özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə məxsus olduğu dil cəmiyyətinin şüurunda mövcud olur və gələcək nəsillərə dünyagörüşü, davranış qaydaları, yaşam tərzi, seçilmiş dil elementləri vasitəsilə ötürülür;
- dünyanın dil mənzərəsi konkret cəmiyyətə məxsus ümummədəni sərvətdir (18);

“Dünyanın dil mənzərəsi” və “dünya mənzərəsi” anlayışları arasında sərhədlərin müəyyənləşdirilməsinə dilçilikdə E.Sepir və B.Uorf cəhd etmişlər. Amerikan entolinqvistlərinin təqdim etdiyi konsepsiyaya görə, insanın dilin köməyi olmadan koqnisiya məsələlərini həll etməsi və kommunikativ aktı sadəcə olaraq xülyadır. Həqiqətdə isə “real dünya” əsaslı şəkildə bu və ya digər sosial qrupun dil vərdişləri əsasında qeyri-ixtiyari formada meydana gəlir (35, s.123). “Real dünya” ifadəsini xüsusilə vurğulayan E.Sepir burada “aralıq dünya” anlayışını nəzərdə tutur və dilin təfəkkür, psixika, mədəniyyət, sosial və professional fenomenlərlə bağlı bütün əlaqələrini bu məhfumun tərkibinə daxil edir.

Hazırda mənbələrdə dünya mənzərəsinin iki növü qeyd olunur: vasitəli və vasitəsiz. Mücərrəd təfəkkür vasitəsilə dünyanın dərk olunması vasitəsiz mənzərə sayılır və bu dünyanın vasitəsiz koqnitiv mənzərəsidir, dünyanın koqnitiv mənzərəsi konseptsferin və şüurun stereotiplərinin məcmusu olmaqla ətraf aləmin elementlərini təsnif etməyə, gerçəkliyin təhlilinin yollarını göstərməyə, şəxsin hissi və rəasional təcrübəsini ümumiləşdirməyə, şüurda həkk olunmasına imkan verir. Vasitəli koqnitiv dünya mənzərəsi isə konseptsferin ikinci işarə sistemlərilə qeyd olunmasıdır, vasitəli koqnitiv mənzərə dil və incəsənətin köməyilə formalaşır.

F.Veysəllinin fikrincə, dil xalqın milli şüurunda olan hər şeyi tam və dolğun əks etdirə bilmədiyi üçün bu mənzərə müəyyən mənada məhduddur və birtərəflidir. Həm də dil şüudu daha çox tarixi təsəvvürləri əks etdirir, etnosun hazırkı konseptsferi dildə tam əks olunmur. Xalqın təfəkkürü ətraf aləmə dillə bağlanır, xalqın mövcudluğunun istənilən mərhələsində dünyanın koqnitiv mənzərəsini ümumi cizgilərdə bərpa etmək olar (15, s.42).

Dil mənzərəsini koqnitiv mənzərə ilə eyniləşdirmək olmaz, çünki dildə yalnız ünsiyyət üçün vacib olan vahidlər ifadə olunur. Ünsiyyətdə vacib olan vahidlər xalqın mədəniyyəti üçün əhəmiyyət daşıyan konseptlə ifadə olunur. Dünyanın koqnitiv mənzərəsi bu və ya digər şəkildə insanın təfəkkürünə və davranışına təsir göstərir. Dünyanın koqnitiv mənzərəsini əks etdirən dildəki bölgü koqnitiv təsniflərlə həyata keçirilir. Bu proses də, öz növbəsində, milli konseptsferi formalaşdırır, çünki dil konseptsferi fraqmentar əks etdirir.

Dünyanın dil mənzərəsinin tədqiqi iki müxtəlif istiqamət üzrə həyata keçirilir. Bir tərəfdən, müəyyən bir dilin sistem-semantik əsaslarla ləxikasının təhlili vasitəsilə bu dildə mövcud bütün anlayışlar sisteminin rekonstruksiyası yaradılır. Bu zaman dildə öz əksini tapan və elmi əsaslara söykənməyən anlayışların həmin dil üçün unikal olması və ya universallığı müəyyənləşdirilir. Digər istiqamət isə konseptlərlə bağlıdır. Bu tədqiqatla müəyyən bir dilin tədqiqata cəlb edilmiş hər hansısa bir konseptinin əsas xarakterik əlamətləri müəyyən edilir.

Dünyanın dil mənzərəsi anlayışı özündə dil və mədəniyyət amillərini birləşdirsə də, onda psixoloji tərəf də az əhəmiyyət kəsb etmir. Dünyanın dil mənzərəsinin əsasını konseptlər təşkil edir. Hər bir xalqın sosial stereotipləri, ədəbiyyatı, folkloru, dini baxışları, tarixi təcrübəsi, etnopsixologiyası, incəsənət və liqvakulturologiyası onan məxsus olan konseptləri formalaşdırır. Konseptlər isə vahidləri konseptlərdən ibarət olan koqnitiv dilçilik elminə aid əsas anlayışlardan biridir.

2.2. “Ailə” konsepti Azərbaycan dilinin dünya mənzərəsində

Koqnitiv dilçiliyin indiki dönməndə müxtəlif səpkili tədqiqat işləri aparılır. Konsept məhfumuna aid tədqiqatlar üçün ortaq cəhət konseptə dünyanın dil mənzərəsi fonunda liqvakultural və ya mədəni element kimi yanaşmadır. Konseptlərin tədqiqatı əsasən iki istiqamət üzrə həyata keçirilir. Bəzi tədqiqatlar konkret bir dilə məxsus materiallar əsasında həyata keçirilsə də, digər qisim tədqiqatlar ən azı iki dil materialları əsasında müqayisəli şəkildə həyata keçirilir.

Son dövrlər əsas liqvokoqnitoloji tədqiqat obyektlərindən biri də “ailə” konseptidir. Bu konseptin aktuallığında əsas səbəb müasir dünyanın dil mənzərəsində ailə haqqında təsəvvür və düşüncələrin necə əks olunmasını müəyyənləşdirməkdir. Bir xalqa – mədəniyyətə məxsus olan konseptlərdə “ailə konsepti” öz xarakterik modelilə səciyyələnir. Məhz bu səbəbdəndir ki, dildə “Azərbaycan ailəsi” , “rus ailəsi”, “zadəganlar ailəsi” və s. tipli birləşmələrdən istifadə edilir. Ailə konseptinə daxil olan əsas faktorlar hər hansı bir xalqın nümayəndələrinin sosial statusu, onun “ailə”

fenomenini dərk etməsinə aid bütün məsələlər, sevgi, gender münasibətləri, bu münasibətlər arasında mövcud fərqlər, nikah, qohumluq münasibətləri və s.dir. Linqvokoqnitologiya çərçivəsində “ailə” konseptinin tədqiqi bu konsepti özündə əks etdirən əsas dil vahidlərinin müəyyənləşdirilməsidir.

Məlumdur ki, ailə konsepti modelinin hər bir dilin dünya mənzərəsində əsas tərkib hissələri və səciyyəvi xüsusiyyətləri vardır. Bu xüsusiyyətlərin tədqiqinə keçmədən öncə, Azərbaycan dilinin dünya mənzərəsində “ailə” freyminin necə əks olunduğuna nəzər yetirək. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətinə istinadən qeyd edə bilərik ki, “ailə” ata-anadan, uşaqlardan, nəvələrdən və yaxın qohumlardan ibarət olub, bir yerdə yaşayan adamlar toplusudur. Bu freym ailə konseptini formalaşdıran elementlərin tərkib hissəsi kimi də çıxış edə bilər: ailə başçısı, ailə saxlamaq, ailə üzvü, ailə tərbiyəsi, ailə həyatı, ailə vəziyyəti və s. Eyni zamanda “ailə” sözündən yaranan ailəli, ailəvi, ailəsiz, ailəcanlı anlayışları da Azərbaycan dilinin dünya mənzərəsində bu konsepti formalaşdıran əsas tərkib elementlərindəndir.

Azərbaycan dilinin dünya mənzərəsində periferik hissələrdən biri gender münasibətlərini özündə əks etdirən leksemlərdir. Bunları 3 qrup üzrə təsnifatlandırmaq olar:

1. gender fərqlərini özündə əks etdirərək cütlük yaradan ifadələr : ata-ana, qız-oğul, baba-nənə, qadın-kişi, xanım-bəy, ər-arvad, bacı-qardaş, əmi-bibi, dayı-xala, qayınata-qayınana, baldız-qayın, kürəkən-gəlin, əmioğlu-əmiqızı, bibioğlu-bibiqızı, xalaoğlu-xalaqızı, dayıoğlu-dayıqızı, bacıqızı-bacıoğlu və s;
2. gender fərqi ifadə etməsinə baxmayaraq, qarşılığı olmayan ifadələr: yeznə, gəlinbacı, əmidostu, kirvə, yengə, dayıarvadı və s;
3. gender fərqlərini özündə əks etdirməyən ifadələr: quda, qohum, nəvə, nəticə, valideyn, övlad, ailə, nəsil, ailəli, subay və s;

Dilin lüğət tərkibində xüsusi bir sahə təşkil edən frazeologizmlər də dünyanın dil mənzərəsində konseptlərin formalaşması üçün müstəsna rol oynayır. Azərbaycan dilinin dünya mənzərəsində “ailə” konseptini ifadə edən frazeoloji vahidlər xüsusi çəkiyə malikdir. Dildə özünəməxsus “məcazi semnatik yük”ə malik hər bir frazeoloji

birləşmələrin ifadə etdiyi mənanın kökündə həqiqi, real zəmin durur. Azərbaycan dilinin dünya mənzərəsində “ailə” konseptini ifadə edən bu frazeologizmlər də öz növbəsində hansısa adət - ənənənin, xalqımıza xas olan etnopsixologiya, tarixi hadisə, din, mədəniyyət və ya digər faktorların təsiri nəticəsində meydana gəlmişdir. Məsələn, “xoruzunu qoltuğuna vermək” ifadəsi xalqımızın “elçilik” adətinin həyata keçirilmə ritualından yaranmışdır. Belə ki, adət üzrə elçilər qəndlə doldurulmuş zənbil, çay, şirniyyat və bir xoruzla elçiliyə gedərdilər. Zənbilin açılaraq qəndin paylanması və xoruzun kəsilməsi razılıq əlaməti hesab edilirdi. Xoruzun geri qaytarılması isə implisit şəkildə razılığın olmamasına işarə idi. Qeyd etməliyik ki, konseptin çoxtutumluluq xarakteri bu frazeoloji birləşmədə özünü daha qabarıq şəkildə göstərir. Hazırda bu ifadə Azərbaycan dilində yalnız elçilikdə deyil, bir çox kontekstlərdə də razılığın olmaması nominasiyasında işlədilir.

Azərbaycan dilinin “ailə” konseptini xarakterizə edən bəzi ifadələr xüsusi rəmzi semantikaya malikdir. İstər ədəbiyyat, istər folklor, istərsə də tarixi faktorlarla öz təsdiqini tapmış bəzi simvollar Azərbaycan ailə modelində “namus” anlayışının əsas elementləri hesab edilir. Bunlar əsasən papaq, arvad, at və ana leksemləridir. Qeyd etmək mütləqdir ki, bu atributların namus fenomeni ilə sıx şəkildə bağlılığı ümumtürk ideologiyasına əsaslanır. Buna əyani sübut olaraq XV əsrdə Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin anası Sara Xatunun diplomat qismində Osmanlı imperiyasının başçısı II Mehmetlə görüşərək, onu Ağqoyunluların üzərinə hücum etmək fikrindən daşındırması faktını göstərə bilərik. Həmçinin ədəbiyyatımız və folklorda da bu fikrin təsdiqi kimi “Kitabi-Dədə-Qorqud” dastanından “Salur Qazanın evinin yağmalanması” boyunda “ana haqqı, tanrı haqqı” ifadəsinin işlədilməsini, İ.Şıxlının “Dəli Kür” romanında işlədilən “Kişinin namusu üç şeydir: at, arvad, bir də papaq. Bunlara toxunmaq onun namusunu ayaq altına atıb tapdalamaq demək idi” cümləni nümunə göstərmək olar (49).

C.Lakof, C.Fokonye, M.Törner və digər koqnitiv dilçilər öz tədqiqatlarında “konseptual metafor” fenomeninə tez-tez müraciət etmişlər. Son dövrlərdə irəli sürülmüş “Hibrid Nəzəriyyə”yə əsasən metaforlar konseptləri verballaşdırın vasitələr kimi qəbul olunur (38).

Azərbaycan dilinin dünya mənzərəsində “ailə” konseptinə aid maraqlı konseptuallaşma vasitələrindən biri də “şirin çay” metaforik ifadəsidir. Elçilik adəti ilə bağlı olan bu metafor öz semantikasına görə “razılıq” əlaməti bildirir. Qeyd etmək mütləqdir ki, bu ifadənin Azərbaycan dilinin dünya mənzərəsində hətta implicit representasiyası da müşahidə olunur. İ.Şıxlının “Dəli Kür” romanından götürülmüş bir hissəyə nəzər yetirək:

Şamxal gələndən sonra pərtləşən Qoca kişi nəhayət dilləndi:

- A bala, kasıblığın üzünü qara olsun, indi səni nəyə qonaq edək?!

- Heç nə lazım deyil, Qoca dayı, elə Güləsər bir stəkan çay versə pis olmaz.

- Çayımız var, amma...Kişi dayandı. Sualedici nəzərlərlə arvadına, sonra da qızına baxdı. Güləsər atasının və anasının vəziyyətini başa düşdü, özü də hiss etmədən dilavərliyə başladı:

-Qəndimiz yoxdur.

- Niyə yoxdur, a bala, ancaq farmaşdadı. Bu saat gətirərəm... Züleyxa arvad yerindən qalxmaq istədi. Şamxal Çərkəzin qaşqabağından məsələni anladı və onları çıxılmaz vəziyyətdən qurtarmaq üçün gülümsəndi:

- Əziyyət çəkməyin, Züleyxa xala, sizin çayınız qəndsiz də şirin olar. Güləsər süzdüyü çayı Şamxalın qabağına qoydu və nə üçün başını qaldıraraq onun üzünə baxdı. Qızın dodaqlarındaki təbəssüm donub qaldı (49, s.71).

Göründüyü kimi, “şirin çay” konseptual metaforunun representasiyası üçün heç də həmişə “şirin çay” metaforik ifadəsinin eksplisit şəkildə istifadəsi vacib deyil. Bu məqsədlə “sizin çayınız qəndsiz də şirin olar” metaforik ifadəsi və bundan sonrakı lingvistik kontekst kifayət edir.

Qeyd edə bilərik ki, Azərbaycan dilində “ailə” konseptinə aid olan digər metaforik ifadə “papaq”dır. “Papaq” xüsusi rəmzi xarakter daşıyaraq Azərbaycan ailəsi üçün ən başlıca amillərdən olan “namus” məfhumunun ifadəsi kimi başa düşülür. Bu ifadə Azərbaycan dilində bir çox qəlibləşmiş deyimlər arasında xüsusi yer tutur : papağını yerə soxmaq, papaqsız (“namussuz” mənasında), papaqlı, papaq mənə haram olsun, papağı qabağına qoyub fikirləşmək, qızı papaqlıya vermək və s.

Azərbaycan ailəsinin milli – mədəni xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən bəzi atalar sözləri, məsəllər, deyimlər də özünəməxsus bir sahə təşkil edir. Azərbaycan dilinin dünya mənzərəsində “ailə” konseptini formalaşdıran elementlər sırasında bu hikmətli sözlər və deyimləri də xüsusilə vurğulaya bilərik. Qeyd etmək lazımdır ki, bu silsilədən olan ifadələri yaratdıqları semantik çalarlıqlara görə müxtəlif qruplar altında təsnifatlandırmaq olar:

- nikah münasibətlərini özündə əks etdirənlər: ər ilə arvadın xəmiri bir yerdə yoğrulub; ər-arvad ipək, araya girən köpəkdir; bir-birini sevən ər-arvad komada da xoşbəxt olar; ər ilə arvadın torpağı bir yerdən götürülər və s.
- valideyn - övlad münasibətlərini əks etdirənlər: anadan əmədiyim süd burnumdan gəldi; anası gəzən ağacları balası budaq-budaq gəzər; anasına bax qızını al, ata malına göz dikən ac qalar; ata-anasına xeyri olmayanın elə nə xeyri, uşaq atadan yox, anadan yetim qalar; böyüksüz ev Allahsız ev kimidir və s.
- övlad - uşaq məsələlərini özündə əks etdirənlər: uşaq ailənin güzgüsüdür; uşaqsız ev susuz dəyirmanə bənzəyir; uşaq atadan yox, anadan yetim qalar; pis övlad altıncı barmaq kimidir –kəsərsən ağrıyar, kəsməzsən səni eybəcər göstərər və s.
- qohumluq münasibətlərinə aid: yaxşı igid dayısına, xanım qız bibisinə çəkər; gəlin ocağa çəkər; qızım, sənə deyirəm, gəlinim, sən eşit!; gəlin var qızdan, toyuq var qazdan yaxşıdır və s.

Ümumbəşəri sosial problemlərdən hesab edilən gender münasibətlərində assimetriya məsələsini də Azərbaycan dilinin dünya mənzərəsinə xas olan “ailə” konsepti modelinin xarakterik cəhəti kimi nəzərdən keçirmək olar: “Gəlin” fenomeninə aid olan “gəlin evin süpürgəsidir, harda qoysan, orda oturmalıdır” deyimi ümuminsani hüquqlar arasında qadına verilən dəyərin azlığının təsdiqidir. Həmçinin, ailədə övlad məsələsində “oğlan” övladına daha çox üstünlük verilməsi də bu assimetrik münasibətin təsirindən meydana gəlir: hərəsi bir oğula dəyər, yeddi oğul istərəm və s.

2.3. “Семья” konsepti rus dilinin dünyа mənzərəsində

Qohumluq əlaqələri ilə bağlı olan insanlar toplusunu “ailə” fenomenini özündə ehtiva edir. Hər bir xalqın mədəniyyətini özündə əks etdirən “ailə” konsepti müxtəlif xalqların dünyа mənzərəsində ən spesifik linqvokulturoloji modeli formalaşdırır.

Rus dilinin dünyа mənzərəsində “*семья*” konseptinin əsas fundamental xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmədən əvvəl bu dilin bəzi izahlı lüğətlərində bu ifadənin şərhinə nəzər yetirək:

V.Dalın «Толковый словарь живого великорусского языка» lüğətində *семья/семейство* ifadələri “valideynlər və uşaqlar, evli oğul və ya ərli qız artıq müəyyən ailəni təşkil edir”: Хороша семейка! Семья воюет, а один горюет. Семей и горох молотить. Qeyd edilməlidir ki, bu lüğətdə *семья/семейство* anlayışları bənzər, eyni növ məhfumların toplusu mənasında da qeyd edilir: *семейство кошек, кошачье, семья грибов, папоротников*. Müəllif eyni zamanda əsərdə bu konseptlə bağlı bəzi leksemlərin də şərhini qeyd etmişdir: *семейный* - ailəyə aid olan (семейный человек; семейное согласие всего дороже. семейный горшок всегда кипит.) // *семейно* - bütöv tam ailəni, öz ailəsinin ətrafı (семейно ли было на вечеринке?) // *семейственные связи* – ailə münasibətləri, ailə əlaqələri // *семьянин* – ailənin bir fərdi, həyat yoldaşı və uşaqları olan adam.

Q.A.Qalagovanın «Словарь современного русского литературного языка» lüğətində isə “ailə” freyminin semantik ifadəsi “birlikdə yaşayan (ər, arvad, valideynlər, uşaqlar və s.) yaxın qohumlar qrupu” şəkildə təqdim edilir: С утра дом Лариных гостями весь полон; целыми *семьями* соседи съехались в возках (А.С. Пушкин, «Евгений Онегин») // *Семья* у него была большая: два сына и внук женатый, и все жили вместе (Л.Н. Толстой, «Два старика») // – Ты не понял, что коллектив – это большая *семья* (В.Ф. Попов, «Сталь и шлак») // *Школьная, гимназическая, офицерская* и т. п. *семья*: Сидят у печурки друзья – Солдатская наша *семья*. *Семья* коголибо // Живой, общительный, он быстро вошел в *семью* подпольщиков. (И.А. Козлов, «В крымском подполье») (42, s.638).

Qeyd olunanlara əsaslanaraq demək olar ki, rus dilinin dünya mənzərəsində “ailə” konsepsiyasının əsasını təşkil edən “ailə” ifadəsi birlikdə yaşayan yaxın qohumlar qrupu mənasını ifadə edir. Eyni zamanda, rus dilində “ailə” fenomeni heyvan, bitki, dillərin qohumluğunu mənalarını da ifadə edir.

Rus dilinin dünya mənzərəsində “ailə” konseptini ifadə edən frazeoloji vahidlər, atalar sözləri və metoforik ifadələr mövcuddur. V.İ.Dalın «Пословицы русского народа» kitabına istinad edərək qeyd etmək olar ki, rus dilində “ailə” konseptini ifadə edən hikmətli sözlər xüsusi bir qat təşkil edir: *в своей семье всяк сам большой // вся семья вместе, так и душа на месте // ссора в своей семье до первого взгляда; в семье не без урода, а на урода все не в угоду*// (40, s.266).

Eyni zamanda yenə də rus folkloruna müraciət edərək bu dilin dünya mənzərəsində “ailə” konseptini ifadə edən sfesifik deyimlər, məsələlərə də rast gəlmək mümkündür : *В семье и каша гуще // В семье и смерть красна // Гляди семью, отколь берешь жену // Дружно не грузно // Семейей и горох молотят // Мир в семье женой держится // На что и клад, когда в семье лад // Семья воюет, один горюет // Птицы в гнезде до осени, дети в семье до возраста // Не велика семья, а все едоки // Семейное согласие всего дороже*».

Müasir linqvokoqnitoloji tədqiqatlarda konseptual metaforların konseptlərin əsas baza elementi rolunda çıxış etməsində mühüm rol oynaması ilə bağlı məsələlər öz aktuallığı ilə seçilir. Linqvokulturoloji fiqurlar olan metaforik ifadələr metaforik konseptlərlə sistemi şəkildə əlaqəlidir, bu ifadələrin əsas xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək insan fəaliyyətinin metaforik təbiətini aydınlaşdırmaq üçün münbit şərait yaradır. Zaman, məkan və şəxslə bağlı olan “nikah” konseptini rus dilinin dünya mənzərəsində ifadə edən əsas metaforik ifadələrdən biri “супруга жизни” ifadəsidir. Azərbaycan dilində “həyat yoldaşı” anlayışını ifadə edən bu məhfum ilkin mənbəyini evliliyin insanın həyatı boyu davam etməsi zərurətini qabardan katolik kilsənin latın mənşəli “spondere” ifadəsindən götürmüşdür. Çünki, latıncadan tərcümədə “söz verirəm” anlayışını ifadə edən bu leksemin rus dilinə “супруга” şəklində alınması ilə bu dildə “супруга жизни” – ömürlük həyat yoldaşı mənasında işlədilir.

Rus dilinin dünya mənzərəsində ailə konsepti və bu konseptin ifadəsi adlı elmi tədqiqat işində M.V. Matyeyeva dünyanın dil mənzərəsində koqnitiv klassifikatorlara məxsus əsas prinsipləri müəyyən etmişdir:

- qeyri-təsadüfi komponentlər
- tarixi motivasiyadan formalaşanlar
- milli orijinallıq

Müəllifin fikrincə, aşağıdakı koqnitiv klassifikatorlar rus dilinin dünya mənzərəsində “ailə” konsepti modelinin əsasını təşkil edir: «кровное родство», «некровное родство», «социально-хозяйственное объединение». Qeyd etməliyə ki, öz elmi tədqiqat işində linqvist rus dilinin dünya mənzərəsində “ailə” konseptinin taksonomik modelini təqdim etmişdir: bəşəriyyət → millət → xalq → xəlqilik → qəbilə → nəsil → ailə. Ailə mərtəbəsinin əsas tərkib elementlərinə “*муж*”, “*жена*”, “*дети*” freymlərini daxil edən tədqiqatçı rus dilinin dünya mənzərəsində ailə konseptini formalaşdıran dil elementlərini koqnitiv klassifikatorlarla təsnifatlandırmışdır:

- кровное родство - *мать, отец, дети (сын, дочь), внуки (внук, внучка), правнуки (правнук, правнучка), тетя (сестра матери / отца) дядя (брат матери / отца) племянник, племянница, бабушка, дедушка.*
- некровное родство - *тетя (жена родного дяди), дядя (муж родной тети), кум, кума, зять, сноха. свекор, свекровь, тесть, теща.*
- социально-хозяйственное объединение – *домочадцы, слуги, холопы, челядь, гувернантки.*

2.4. “Ailə” / “семья” konseptlərinin leksik-semantik verballaşma sahələri

Dilçilikdə hər zaman aktual olan məsələlərdən biri də “məna” ilə bağlı məsələlərdir. Koqnitiv dilçilik elmində “məna” məhfumu tamamilə fərqli yanaşma ilə nəzərdən keçirilir. Bu istiqamət mənanı dil formalarına bağlı mental ifadə vahidləri kimi götürdüyü üçün, o, tək-cə sözlə kifayətlənməyib, digər dil vahidlərini də

öyrənməyi qarşısına məqsəd qoyur. Linqvokoqnitologiya mənanı mental təsəvvürdə yadda saxlanılma və ətraf aləmə münasibətin ifadəsi yolu kimi nəzərdən keçirir və semantik bilgi sistemi dil və konseptual təsəvvürləri bir-birinə bağlayır (15, s. 43-44).

Azərbaycan və rus dillərinin dünya mənzərəsində “ailə” / “семья” konseptlərini ifadə edən dil elementləri müxtəlif semantik-verballaşma sahələrində birləşirlər. Bunlar əsasən nikah, sevgi, qohumluq münasibətləri, valideyn münasibətləri, qadın, kişi və s.lərdir. Azərbaycan və rus dillərinin tərkib elementlərində bu semantik sahələri özündə ehtiva edən və müxtəlif nitq hissələrinə aid olan elementlər vardır. Eyni zamanda müxtəlif dini mənsubluq, tarixi inkişaf, milli-mədəni faktorların təsiri ilə eyni semantik məfhumlar Azərbaycan və rus dillərində müxtəlif dil elementləri ilə verballaşır. Dillər arasında fərq yaradan məqamlardan biri də müxtəlif amillərlə bu və ya digər məfhumun dil daşıyıcıları tərəfindən müxtəlif cür ifadə olunmasıdır. Azərbaycan və rus dillərində “ailə” konseptinə aid xüsusi semantikasi ilə seçilən və digər dildə qarşılığı olmayan elementlər də var.

Azərbaycan və rus dillərində “ailə” / “семья” konseptlərinin ortaq leksik-semantik verballaşma sahələri ümumbəşəri dəyərləri özündə əks etdirən münasibətləri əks etdirir. Bunlardan bəzilərini nəzərdən keçirək:

1. Qohumluq münasibətləri semantik sahəsi - ən yaxın əcdad ümumiliyi əsasında insanlar arasında yaranan münasibət. (39, II cild , s.171). Azərbaycan dilində bu ifadənin sinonimi “əqrəbəliq”, hiperonim əlaqəsi isə *qonşu*, *qonum-qonşu* ifadələridir: *Üç-dörd gün bundan qabaq qəssab Cəmil gəldi bizə. Bununla bizim bir yüngülvari qohumluğumuz da varmış* (C.Məmmədquluzadə). Azərbaycan dilində bu münasibəti ifadə edən leksemlər müxtəlif nitq hissələrinə aid olaraq, fərqli struktura sahibdirlər: İsim: qohum (sadə), qohumluq (düzəltmə), qohumpərəst (düzəltmə), qohumbazlıq (düzəltmə), qohum-quda (mürəkkəb), qohum-qonşu (mürəkkəb), qohum-qardaş (mürəkkəb) // Sifət: qohumlu (düzəltmə, qohumları olan: Qohumlu bəxtəvər, gözüm yoldadır (Ə.Cavad)), qohumbaz (düzəltmə), qohumcanlı (düzəltmə) // Feil: qohumlaşmaq (düzəltmə), qohumlaşdırmaq (düzəltmə), qohum olmaq (tərkibi). Dilimizdə qohumluq əlaqələrinə daxil olmayan insanlar bəzən “yad”/ “özgə”/ “kənar” sifətlərilə ifadə olunur: yad- qohum olmayan, qohumluq və ya yaxınlıq əlaqələri ilə

bağlı olmayan, özgə, kənar (39, s.498) –Bağrımı yandırdın oda; Sırr sözümü vermə yada (Aşıq Ələsgər).

Rus dilində “ailə” konseptinin ifadə edən “родственные отношения” semantik sahəsi Azərbaycan dilindəki semantik sahəyə uyğundur: nikah münasibətlərinə, eyni bir mənşəyə əsaslanan (qan qohumluğu) və ya ortaq bir əcdada mənsub olan insanların əlaqəsi. Azərbaycan dilində “qohum” sözü ilə müqayisədə, rus dilində qohumluq anlayışını ifadə edən “родство” konsepti daha abstrakt xarakterə malik olduğunu qeyd etmək olar. Bu sözün yaratdığı semantik çalarlar dildə fərqli məhfumları ifadə etsə də bir-birilə hiperonimik əlaqədə olurlar: “род” (cins, nəsil, növ, qayda, üslub, soy) , “родина” (vətən), “родной” (doğma), “роды” (doğum) və s. Rus dilində də qohumluq münasibətlərini ifadə edən semantik sahə müxtəlif nitq hissələrindən olan vahidlərlə ifadə olunur: İsim – родство, родственник, родственница // sifət – родной, родственный, родственное // feil – породниться. Rus dilində “qohumluq münasibətini” ifadə edən “родство” anlayışı geniş mənada “семейство”, “фамилия”, “происхождение”, “близость” ifadələri ilə sinonimik, “чужой”, “посторонний” ifadələri ilə antonimik münasibətdədir.

Azərbaycan və rus dillərində “qohumluq münasibəti”nə daxil olan leksemlər qan bağı ilə qohum olanlar, qan bağıllığı olmayanlar, bəzən ailəyə çox yaxın olan insanları ifadə edirlər. Azərbaycan dilinin dünya mənzərəsindən fərqli olaraq, rus dilinin dünya mənzərəsində az rastlanan hallarda ev heyvanları da ailə üzvü kimi qəbul edilir.

2. “Valideyn münasibətləri” semantik sahəsi – “ailə” konseptini səciyyələndirən və bütün dünya dilləri üçün universal xarakter daşıyan semantik sahə kimi milli-mədəni dünya mənzərəsində əsas rol oynayır. Azərbaycan və rus dillərinin dünya mənzərəsində “valideyn münasibətləri” semantik sahəsini əks etdirən konseptlərin verballaşması və ifadəsinin tədqiqi maraq kəsb edən məsələlərdən biridir. “Valideyn münasibətləri” semantik sahəsi “valideyn” və yaxud da “övlad” konseptlərində verballaşır. Azərbaycan dilində “valideyn” anlayışını özündə əks etdirən konseptlər “valideyn”, “ata”, “ana”, “qəyyum”, “böyük”, “yiyə”, “dədə” leksemləri və “ögey ana”, “ögey ata” söz birləşmələridir. Azərbaycan dilində valideyn münasibətlərini özündə əks etdirən valideynli (düzəltmə), valideynsiz (düzəltmə), atalı-analı

(mürəkkəb), ögey, yiyəsiz sifətlərinə, valideyn olmaq (mürəkkəb), ata olmaq (mürəkkəb), ana olmaq (mürəkkəb), övlad sahibi olmaq (mürəkkəb) feillərinə də rast gəlmək mümkündür. Azərbaycan dilində “valideyn münasibətləri” semantik sahəsinin verballaşmasında əsas leksik vasitələrə “övlad”, “uşaq”, “bala”, “körpə”, “qız”, “oğul”, “varis” və s.lər də daxildir.

Rus dilində də “valideyn” anlayışının ifadəsi родитель, родительница, опекун, мачеха, отчим, отец, папа, батяка, батюшка, мама, мать, мамаша, маменька, матушка leksemlərilə verballaşır. Rus dilində “övlad” konseptini ifadə edən leksemlərə ребенок, детище, отпрыск, потомство, сын, дочь, девочка, дитя, детеныш, малыш və s. misal göstərmək olar. Qeyd edə bilərik ki, rus dilində “valideyn” semantik sahəsinə daxil olan feillərə nümunə olaraq *стать отцом* (ata olmaq) və *стать матерью* (ana olmaq) birləşmələrini göstərmək olar.

3.“Nikah münasibətləri” semantik sahəsi – hər iki linqvomədəniyyətdə “nikah münasibətləri” semantik sahəsi milli-mədəni xüsusiyyətlərdən asılı olmadan dillərin dünya mənzərəsində “ailə” konseptini səviyyələndirən əlamətlərdən biridir. Dildə fərqli leksemlər, müxtəlif konstruksiyalar və metaforik ifadələrlə verballaşan “nikah münasibətləri” modeli milli mədəniyyətin tərkib elementlərindəndir. Azərbaycan dilində işlənən “nikah” və rus dilində işlənən “брак” konseptləri identik semantikalıdır. Hər iki dildə “ailə” konseptinin əsas tərkib komponenti hesab edilən “nikah münasibətləri” semantik sahəsi daha konkret mənaları ifadə edir: *nikah* (Azərbaycan dili) – kəbin, izdivac, evlənmənin qanuni şəkli salınması (39, III cild, s.489) // *брак* (rus dili) - законный союз мужа и жены; супружество.

“Nikah münasibətləri” də “valideyn münasibətləri” kimi iki semantik sahəni əhatə edir: *ər-arvad* (Azərbaycan dilində) və *муж – жена* (rus dilində). Azərbaycan və rus xalqlarının fərqli dini mənsubiyyətinə baxmayaraq, hər iki dildə “nikah”ı məhz dini ritual kimi ifadə edən freymlər də var: *kəbin- венчание*. Azərbaycan dilində işlədilən “nikah ittifaqı” birləşməsinin semantik ekvivalenti rus dilində “брачный союз” ifadəsilə verballaşır.

2.4.1. “Qohumluq münasibətləri” semantik sahəsi

“Ailə” konseptinin dünya xalqlarının konseptferində müxtəlif dil vahidləri ilə ifadəsi reallıqdır. Bu konseptin hər bir dildə “qohumluq münasibəti”ni verballaşdıran dil vahidləri vardır. Azərbaycan və rus dillərinin dünya mənzərəsində bu semantik sahəni ifadə edən müxtəlif dil elementləri var.

Öncə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilində işlədilən “qohum” freyminin rus dilində qarşılığı iki fərqli leksemlə ifadə olunur: “родственник” və “родственница”. Bu fərqi yaradan əsas amil rus dilində mövcud olan cins kateqoriyası ilə əlaqədardır. Lakin, bu fərqi baxmayaraq, hər iki dilə aid izahlı lüğətlərdə sözlərin leksik mənası bir-birinə tamamilə uyğun gəlir: *qohum* – bir ilə qohumluq əlaqəsi olan adam (39, II cild, s.170) . *родственник* - человек, каторыйрый находится в родстве с кем нибудь.

Qeyd edilməlidir ki, rus dilində gender fərqlərini formalaşdıran “родственник” və “родственница” qarşılıması mövcud olduğu halda, dilimizdə bu semantikanı ifadə edən “qohum” sözünün gender fərqi daşıma özəlliyi yoxdur. “Родственник” və “родственница” sözlərinin etimologiyası rus dilində çoxşaxəli semantik yükə malik olan “род” sözü ilə bağlıdır. Bu leksemin dilimizdə qarşılığı – *nəsil* mənasını ifadə edir. Semantik verballaşmasına əsaslanaraq, “qohum” konseptindən fərqli olaraq, rus dilində “родственник” və “родственница” anlayışları daha konkret mənaya malik leksemlərdir. Çünki, “qohum” sözü dilimizdə yalnız qan bağı, bir ailəyə və ya nəslə mənsubluqla yanaşı, mənşə etibarilə bir-birinə yaxın fenomenləri də ifadə etmək üçün işlədilir.

Hər iki dildə bu mənanı ifadə edən konseptlər özlərinə xas olan eyniköklü subyektlər qrupununa aid edilir: *qohumluq*, *qohumcanlı*, *qohum-əqrəba*, *qohum-qardaş*, *qohumlaşmaq* və s.; *родство*, *родственный*, *родня*, *родниться* və s. Həmçinin, hər iki dildə bu leksemlər söz birləşmələrinin tərkib elementi kimi çıxış edə bilər : yaxın qohum – *близкий родственник*, uzaq qohum - *дальний родственник*, qan qohumluğu - *кровное родство*, qohumluq əlaqəsi- *родственные связи*, qohumluq münasibətləri - *родственные отношения* və s.

Azərbaycan və rus dillərində qohumluq münasibətlərini bildirən ifadələr xüsusi bir qrup təşkil edir. Bunların dildə semantik-verballaşması zamanı müəyyən səciyyəvi xüsusiyyətlərinə görə fərqləndirmək olar:

Gender fərqlərini özündə əks etdirən ifadələr. Bu qrup konseptləri iki cür təsnif etmək olar:

1. qadın cinsini ifadə edən anlayışlar: *arvad* (*жена / сунруга / баба*), *ana* (*мама / мать*), *bacı* (*сестра / сестренка*), *bibi* (*хала – тетя*), *qayınapa* (*свекровь / теца*), *nənə* (*бабушка / бабуля*), *bacıqızı* / *qardaşqızı* (*племянница*), *gəlin* (*невеста*), *baldız* (*золовка / свояченица*), *xalaqızı* / *ətiqızı* / *dayıqızı* / *bibiqızı* (*двоюродная сестра / кузина*), *qız* (*дочь*), *elti* (Bu anlayışı rus dilində tək morfem şəkildə ifadə edən freym yoxdur, *elti* sözünün rus dilində ekvivalenti *жена деверя* söz birləşməsidir. Bəzi mənbələrdə rus dilindən tərcümədə “quda” mənasını ifadə edən *сваха* leksemi məhz bu mənada – qaynın həyat yoldaşı – elti mənasında işlədilir);
2. kişi cinsini ifadə edən anlayışlar: *ər* – *муж / сунруг*; *ata* – *отец / батька / батюшка / папа*; *qardaş* – *брат / братишка / братан*; *əti* / *dayı* – *дядя*; *qayınapa* – *тесть / свекор*; *baba* – *дед / дедок / дедушка / батюшка*; *bacıoğlu* / *qardaşoğlu* – *племянник*; *kürəkən* – *зять*; *qayıp-деверь* / *шурин*; *xalaoğlu* / *ətioğlu* / *bibioğlu* / *dayıoğlu* – *кузен / двоюродный брат*; *oğul* – *сын*.

Azərbaycan dilinin dünya mənzərəsində gender fərqlərini özündə ehtiva etməyən anlayışlar da mövcuddur. Bu məsələdə anlayışların semantik verballaşmasının təzahüründə bəzi fərqli məqamlar özünü biruzə verir. Azərbaycan dilinin dünya mənzərəsində qohumluq münasibətini özündə ehtiva edən, amma semantik verballaşmasında gender fərqi daşımayan (*nənə*, *quda*, *qohum*, *nəticə*, *övlad*), gender fərqlərini ifadə etməsinə baxmayaraq, qarşılığı olmayan (*yezənə*, *gəlinbacı*, *əmidostu*, *dayıarvadı*) leksemlər mövcud olsa da, rus dilinin dünya mənzərəsində isə vəziyyət bir qədər fərqli təzahür edir. Dilin cins kateqoriyasından irəli gələn təsirlər nəticəsində demək olar ki, hər iki genderi özündə ehtiva edən dil

elementləri demək olar ki, yox həddindədir: *övlad* – *детище / потомство / отпрыск / ребенок*. Bu dildə qohumluq münasibətlərini ifadə edən anlayışların hər biri gender fərqliliyi ifadə edən cütlüklər şəklində mövcuddur: *vnuchka* – *внук / сваха – сват / родительница – родитель ; правнук – правнучка*.

Azərbaycan və rus dillərinin dünya mənzərəsində “ailə” konseptini ifadə edən anlayışları semantik çalarlıqlarına görə də müxtəlif cür təsnif etmək olar:

- qan qohumluğunu ifadə edənlər: *ana* – *мама / мать*; *bacı* – *сестра / сестренка*; *bibi* / *xala* – *тетя*; *qayınapa* – *свекровь / теща*; *pənə* - *бабушка / бабуля*; *bacıqızı* / *qardaşqızı* – *племянница*; *xalaqızı* / *əmiqızı* / *dayıqızı* / *bibiqızı*- *двоюродная сестра / кузина*; *qız* – *дочь*; *ata* - *отец / батька / батюшка / папа*; *qardaş* – *брат / братишка / братан*; *əmi* / *dayı* – *дядя*; *qayınata* – *тесть / свекор*; *baba* – *дед / дедок / дедушка / батюшка*; *bacıoğlu* / *qardaşoğlu* – *племянник*; *xalaoğlu* / *əmioğlu* / *bibioğlu* / *dayıoğlu* – *кузен / двоюродный брат* ; *oğul* – *сын*; *pənə*- *vnuchka / внук*; *pəticə* - *правнук / правнучка*; *övlad* – *детище / потомство / отпрыск / ребенок*; *valideyn* – *родительница / родитель*.
- qan qohumluğunu ifadə etməyənlər: *arvad* – *жена / супруга / баба*; *gəlin*- *невеста*; *baldız*- *золовка* / *elti*- *жена деверя*; *əg* – *муж / супруг*; *kürəkən* - *зять*; *qayın*-*деверь / шурин*; *quda*, *yeznə*, *dayıarvadı*; *svaxa* – *сват*; *öyey ana* – *мачеха*; *ögey ata* –*отчим* ; *ögey bacı* - *сводная сестра*; *ögey qardaş* - *сводный брат*.

Milli-mədəni faktorların təsiri ilə dildə bu və ya digər konsepti ifadə edən dil elementlərində unikalıq mövcuddur. Milli adət-ənənə, dini dünyagörüşü, etnopsixoloji faktorların təsiri nəticəsində Azərbaycan və rus dillərinin dünya mənzərəsində “ailə” konseptini səciyyələndirən unikal freymlər mövcuddur. Azərbaycan dilinin dünya mənzərəsində qohumluq münasibətini özündə əks etdirən *yengə*, *kirvə* anlayışlarını bu xüsusiyyətə malik dil vahidləri kimi nəzərdən keçirmək olar:

Kirvə. İslam dininə xas olan dini ritualla bağlı olan bu konsept də Azərbaycan dilində yaxın münasibətdə olan kişiyyə müraciət formasını ifadə edən xitab kimi də işlənir: / *Qasıməli kirvə*, bizə gərək iki pud xalis inək yağı göndərəsən

(C.Məmmədquluzadə) / *Kirvə*, yaxşı vaxtda gəlmisən, bir adamımız çatmırdı (S.S.Axundov). Bu anlayışın təsiri ilə dilə qohumluq münasibətini əks esdirən “*kirvəlik*”, “*kirvəcanı*” ifadələri də dildə öz əksini tapmışdır: Bir *kirvəlik* paltarı keçiribdir əyninə, gözü ayağının altını görmür (Ə.Vəliyev).

Rus dilinin dünya mənzərəsində qohumluq münasibətini əks etdirən unikal leksemlərə nümunə olaraq “*кум*” və “*кума*” ifadəsini göstərmək olar. Rus dilində də dini ritualla bağlı olan bu ifadələr uşağın valideynləri tərəfindən istifadə edilən anlayışlardır. Semantikasına baxımdan “*кум*” uşağı xaç suyuna salan kişi, xaçatası mənalarını, “*кума*” isə uşağı xaç suyuya salan qadın, xaçanası mənalarını ifadə edir. Qeyd edilməlidir ki, bu ifadələr uşağın valideynləri tərəfindən işlədilir və uşaqların özləri xaç valideynlərini “*крестная мать*” və “*крестный отец*” adlandırırlar.

Azərbaycan və rus dillərinin dünya mənzərəsində qohumluq münasibətlərini özündə əks etdirən atalar sözlərinə və frazeoloji vahidlərə də rast gəlmək olur: uzaq qohumdansa, yaxın qonşu yaxşıdır / qızım, sənə deyirəm, gəlinim, sən eşit! / qan qardaş olsada, mal qardaş deyil / yaxşı dost qardaşdan əzəldir / oğul ölümü göz tökər, qardaş ölümü bel bükər / baldız baldan şirindir / oğlan evi alınca – qız evi ölüncə / *тесть любит честь, зять любит взять, а шурин глаза щурит* / *корми деда на печи: и сам будешь там* / *баба, бабушка, золотая сударушка; коли внучек маю, так и сказку знаю* / *где тетка, там и сваха, наша тетка и сама лебедка* / *сыр калача белее, а мать мачехи милее* / və s.

2.4.2. “Valideyn münasibətləri” semantik sahəsi

Dünyanın dil mənzərəsi hər bir xalqın milli-mədəni xüsusiyyətləri, etnopsixologiyasını, dini görüşləri, tarixi, adət-ənənələrinin – dünya dərkinin dildə əksiki ifadə edən anlayışdır. Dünyanın dil mənzərəsində “valideyn münasibətləri”nin “ailə” konseptinin mühüm semantik verballaşma sahələrindən biri kimi nəzərdən keçirilməsi, xalqın özünəməxsus dünya mənzərəsini dil elementləri ilə gələcək nəsillərə ötürməsində mühüm əhəmiyyət kəsb etməsi, onun tədqiqini zəruriləşdirir. Bütün dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan və rus dillərinin dünya mənzərəsində də “valideyn

münasibətləri” semantik sahəsi özündə iki fərqli sahəni əks etdirir: “valideyn” və “övlad”. “Ailə” konseptinin əsas tərkib elementlərindən olan “valideyn” və “övlad” anlayışları Azərbaycan və rus xalqlarının milli-mədəni xüsusiyyətlərindən qaynaqlanaraq, bu dil daşıyıcılarının koqnisiya sistemində müxtəlif formalarda ifadə olunur.

Semantik sahələrin yaranmasında konseptuallaşma mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İnsan koqnisiya sistemində dil elementlərinin siniflərdə birləşməsi eynilik və ya ekvivalentlik prinsipinə əsaslanır. Azərbaycan dilinin dünya mənzərəsində “valideyn” anlayışını səciyyələndirən semantik sahə Azərbaycan dil daşıyıcısının koqnisiya sistemində “*valideyn*”, “*ata*”, “*ana*”, “*qəyyum*”, “*böyük*”, “*iyə*”, “*dədə*”, “*analıq*”, “*atalıq*” leksemləri, “*ögey ana*”, “*ögey ata*” söz birləşmələri ilə verballaşır. Rus dil daşıyıcısının koqnisiyasında isə bu məhfumu verballaşdıran elementlər “*родитель*”, “*родительница*”, “*опекун*”, “*мачеха*”, “*отчим*”, “*отец*”, “*папа*”, “*бабка*”, “*бабушка*”, “*мама*”, “*мать*”, “*мамаша*”, “*маменька*”, “*мамушка*” ifadələridir.

“Cins kateqoriyası”nın təsiri ilə rus dilində gender fərqi müşahidə etmək mümkündür. Bu xüsusiyyət Azərbaycan və rus dillərində “valideyn münasibətləri”ni verballaşdıran elementlərdə fərqlər yaradır. Azərbaycan dilində hər iki gendri özündə əks etdirən “valideyn” sözü rus dilində gender fərqi özündə əks etdirən iki fərqli dil elementi ilə verballaşır: qadın cinsi – “*ana*” anlayışı – “*родительница*” // kişi cinsi – “*ata*” anlayışı – “*родитель*”. Buna bənzər digər bir halı da nəzərdən keçirək: rus dilinə məxsus *опекун* ifadəsinin semantikasında gender fərqi müşahidə olunur (kişi cinsini ifadə edir), lakin Azərbaycan dilində bu ifadənin qarşılığı “*qəyyum*” leksemində bu xüsusiyyət müşahidə olunmur.

Azərbaycan dilində “*ögey ana*”, analıq vəzifəsini icra edən qadını ifadə etmək üçün “*analıq*” leksemindən istifadə olunur. Bu ifadə polisemik səciyyəsilə seçilir. Belə ki, bəzi kontekstlərdə ananın öz uşaqları ilə münasibəti, ana vəzifəsi (39, I cild, s.116) semantikasını verballaşdıran bu söz (Cəmalə indi bilirdi ki, onun elmi işlərilə yanaşı bir analıq vəzifəsi də vardır (S.Rəhimov) // Ceyran Səltənətin uşaqlığına, analığına, sadəliyinə gülürdü (Mir Cəlal)), digər bir kontekstdə ögey ana, ana vəzifəsini icra edən (39, I cild, s.116) qadını ifadə edir: Hərçənd biz bir günah iş görmürük, amma hər halda

Gülnisə mənim analığımdır (C.Cabbarlı). Eyni xüsusiyyəti *atalıq* konseptinə də aid etmək olar : 1) /ata üzərinə düşən vəzifə bərc mənasında - Etməşik ifa atalıq mehrini; Çəkmişik övladımızın fikrini (M.Ə.Sabir) // Hərgah bu mümkün olmasa, atalıq ixtiyarımı əlimə alaram (S.S.Axundov) // 2) ögey ata mənasında – / Rusca əlifba savadını da atalığımdan öyrənmişdim/ (Ə.Haqqverdiyev) // Qeyd etməliyik ki, *atalıq* konseptinin dilimizdə yaratdığı semantik çalarlıqlardan biri də “ataya məxsus olan, ataya aid olan” mənasını ifadə etməsidir – “ata mülkü” (39, I cild, s.157).

Azərbaycan dilində olduğu kimi rus dilində də valideynlik münasibətində ögeyliliyi ifadə edən “*мачеха*” və “*отчим*” konseptləri gender fərqi özündə əks etdirir. Belə ki, “*мачеха*” - ögey ana və “*отчим*” – ögey ata semantikasını ifadə edir. Hər iki xalqın dünya mənzərəsində “ögey ana” və “ögey ata” ifadələrinin yaratdığı implist məna “əziyyət”, “əzab”, “acı”, “kədər” semantikaları ilə sinonimik münasibətdə təqdim edilir:

Mənə neçə qadın analıq etdi,
Dözdülər anasız məhəbətimə,
Mən isə dözmədim ana adıyla
Onların ögeylik sədaqətinə (S.Tahir).

Azərbaycan dilində bu ifadəyə folklorda da rast gəlmək mümkündür: /Ata evində ögey ana, ər evində qayınana/ (Atalar sözü). Rus folklorundan gətirilən nümunələrə də nəzər salaq: / *мачеха добра, да не мать родна // мать гладит по шерсти, мачеха насупротив // сыр калача белее а мать мачехи милее // от севера тепло, а от мачехи добро // (atalar sözləri).*

Artıq qeyd edildiyi kimi, “valideyn münasibətləri” semantik sahəsinin digər tərkib elementi “övlad” məhfumunu öz semantikasında əks etdirən semantik klassdır. Azərbaycan dilində bu semantik yarımqrupa daxil olan elementlər bunlardır : “*övlad*”, “*uşaq*”, “*bala*”, “*körpə*”, “*qız*”, “*oğul*”, “*varis*”. Rus dilində isə bu semantikanı ifadə edən elementlərə aşağıdakılar daxildir: “*ребенок*”, “*детуице*”, “*отпрыск*”, “*потомство*”, “*сын*”, “*дочь*”, “*девочка*”, “*дитя*”, “*детеныш*”, “*малыш*”.

Azərbaycan və rus dillərində “valideyn” anlayışının verballaşmasında olduğu kimi, “övlad” məhfumunu verballaşdıran dil elementləri arasında da fərq yaradan

xüsusiyyət məhz cins kateqoriyası ilə bağlıdır. Azərbaycan dilində hər iki genderi özündə əks etdirən *övlad, uşaq, bala, körpə* sözlərindən fərqli olaraq, rus dilində işlənən *ребенок, детишки, малыш* sözləri kişi cinsinə aid olan sözlər qrupuna daxil edilir. Eyni zamanda qeyd oluna bilər ki, Azərbaycan dilində “ana bətnində olan övlad” semantikasını ifadə edən “döl” sözü ilə rus dilində bu semantikanı ifadə edən “плод” sözü arasında da bu fərqi görmək mümkündür. Belə ki, hər iki genderə aid edilən “döl” sözündən fərqli olaraq, “плод” ifadəsi rus dilində kişi cinsinə aid olan sözlər qrupunda yer alır.

Dünyanın dil mənzərəsində valideyni olmayan, bir və ya hər iki valideynini itirmiş övlad semantikasını ifadə edən sözlər də “ailə” konseptinin tərkibini təşkil edən elementlərdən biridir. Azərbaycan dilində bu semantika “yetim” ifadəsi ilə verballaşır: / Qürbət içrə fəhləliklə saxlar idi öz başın; Həm vətəndə dul anasın, yetim bacı, qardaşın // Yetimə can deyən çox olar, çörək verən az (Atalar sözü) // Yetim malına göz dikdiyən nədir daim; Hələl kəsb məgər narəvadır, ey vaiz // Yetimlər məlul-məlul Aslanın əlinə baxdılar (S.Cabbarlı). Rus dilində: / бедный всегда поможет, а сирота всегда почувствует // без друга - сирота; с другом – семьянин // в сиротстве жить - слезы лить // дал бог роток сиротинке, даст и кусочек (atalar sözü və deyimlər).

Azərbaycan dilində “valideyn münasibətləri” semantik sahəsinin elementlərindən biri də “övladı olmayan” semantikasını ifadə edən *övladsız / sonsuz* konseptləridir: Sonra Tutu xala, mənim bu sonsuz mehriban xalam, ayaöa qalxıb işığı yandırdı (Ə.Məmmədخانlı) // Sonsuz, dul kişi Sultan Əmirli çox zaman evə baş salmaq belə istəməzdir (İ.Hüseynov). Qeyd etməliyik ki, rus dilində bu semantika *бездетный, бесплодный* konseptləri ilə verballaşır.

2.4.3. “Nikah münasibətləri” semantik sahəsi

“Valideyn münasibətləri” semantik sahəsi kimi “nikah münasibətləri” sahəsi də özündə iki alt-qrup semantik sahəni birləşdirir: “ər” və “arvad”. Azərbaycan və rus dillərinin dünya mənzərəsində “ailə” konseptini səciyyələndirən “nikah münasibətləri”

leksik-semantik verbollaşma sahəsinə daxil olan elementlər digər semantik sahənin elementlərilə müqayisədə daha konkret mənə bildirirlər.

Azərbaycan dilində “nikah münasibətləri”ni verbollaşdıran semantik elementləri nəzərdən keçirək: İsim – “*ər*” , “*kişi*”, “*yoldaş*”, “*arvad*”, “*xanım*”, “*nikah*”, “*kəbin*”, “*izdivac*” // sifət – “*ərli*”, “*arvadlı*”, “*ailəli*”, “*subay*”, “*dul*”, “*qarıymış*”, “*evli*”, “*arvadlı-uşaqılı*”, “*boşanmış*”, feil - *evlənmək*, , *nikahlanmaq*, , *boşanmaq*, frazeoloji birləşmələr : *ərə getmək*, *ailə qurmaq*, *ərə vermək*, *arvad almaq*, *nigaha daxil olmaq*, *ev qurmaq* // metaforik ifadələr – *uşaqların anası*, *həyat yoldaşı*, *nikah ittifaqı*.

Rus dilində “nikah münasibətləri”ni verbollaşdıran semantik elementlərə isə aşağıdakılar daxildir: İsim – *брак*, *супружество*, *муж – жена*, *венчание*, *баба*, *супруга*, *супруг*, sifət – *женат*, *женатый*, *холостяк*, *семейный*, *разведенная*, *разведенный*, *вдова*, *овдовевший*, *замужняя*, feil – *жениться*, *пожениться*, *выйти замуж*, *выдавать замуж*, *взять в жены*, *вступить в брак* // metaforik ifadələr : *супруга жизни*.

“Ailə” konseptində “nikah münasibətləri”ni təmsil edən sosial fərdlərdən biri “*ər*”- “*муж*” surətidir. Bu ifadə Azərbaycan dilində “arvadın qanuni və məhrəm yoldaşı olan kişi” semantikasını ifadə edir (11): / Zeynəb ərinə deyiniirdi: -Bilmirəm, mən olmasaydım, sən necə yaşaya bilərdin (S.S.Axundov) // Arvad qab dəsmalı ilə yaşarmış gözlərini silib ərinin qabağında döyükdə-döyükdə qaldı (S.Rəhman). Eyni semantikanı rus dilində işlədilən “*муж*” konseptinə də aid edə bilərik: *мужчина по отношению к женщине, состоящей с ним в браке; супруг - Жена узнала, что мужбыл в связи с бывшею в их доме французенкою-гувернанткой, и объявила мужу, что не может жить с ним в одном доме (А.Л.Толстой “Anna Karenina”)* . Eyni zamanda hər iki dilin folklor nümunələrində də bu ifadənin işləndiyi elementlərə rast gəlmək olur: *муж - голова, жена – душа* // *муж в дому, что глава (что крест) на церкви* // *без жены как без шапки. без мужа, что без головы// без жены, что без ума (atalar sözləri)*.

“Nikah münasibətləri”nin ikinci tərəfi “*arvad*” (“*жена*”) konseptidir. Azərbaycan və rus dillərinin dünya mənzərəsində bu obraz “*namus*”, “*sədaqətlik*”, “*itaətkarlıq*”, “*hörmət*”, “*qayğı*”, “*sevgi*” sözlərilə hiperonimlik təşkil edir.

Azərbaycan dilində bu semantik sahənin mühüm elementlərindən biri də “həyat yoldaşı” metaforik ifadəsidir: / Kor Seyidə nişanlandığım gündən təsəvvür etdiyim gənc həyat yoldaşımdan məhrum edilmişdim / (S.Hüseyn) / Həyat yoldaşdır Gülyaz; Dağlarda bəslənmiş bu gül / (A.Şaiq)/ arvad elə bir şeydir ki: alanda peşman, almayanda / arvadın nə olduğunu subaydan sor, arvadın necə olduğunu evlidən / yaman arvadın evi cəhənnəmdir (Atalar sözü).

“Жена” konseptinin rus dilinin dünya mənzərəsini formalaşdıran “ailə” konseptini səciyyələndirən dil materiallarında rast gəlmək mümkündür: / Говорили, однако, что жена полковника была равнодушна к его выразительным глазам, но он не шутил сердился, когда об этом намекали. (М.У.Лермонтов, «Зəманəмизин qəhrəmanı») / Он энергически потряс сотенными бумажками; одну отдал жене, а остальные спрятал в карман / (İ.A. Qoңarov, «Май Месяц в Петербурге») / бабе спустишь - сам баба будешь // где муж, там и жена // жене спускать - добра не видать (atalar sözü).

Azərbaycan və rus dillərində “nikah münasibətləri” semantik sahəsinə daxil olan elementlərdən *dul- вдова* ifadələri “əri rəhmətə getmiş qadın” mənasını ifadə edir: / dul arvad yetim saxlar (atalar sözü) / Mirsaqulu aldığı maaşla iki ailəni – özünü, iki yetimlə dul qalmış bacısını saxlayırdı (S.Hüseyn) // Xala, daha bu qədər dul qaldın bədi (Ü.Насибəyov).

“Nikah münasibətləri” semantik sahəsinin tərkib elementlərindən biri də nikahı pozulmuş, bir-birindən ayrılmış tərəfləri ifadə etmək üçün işlənən “boşanmış” (Azərbaycan dili) – “разведенная” / “разведенный” (rus dili) ləkəmləridir. Bu semantikanın verballaşması da rus və Azərbaycan dillərində gender fərqi ifadəsi baxımından tamamilə müxtəlifdir.

2.5. Azərbaycan və rus dillərində “ailə”/ “семья” konseptlərinin milli-mədəni xüsusiyyətlərinin təhlili

Azərbaycan və rus dillərinin dünya mənzərəsində “ailə”/ “семья” konseptlərinin tədqiqi və bu konseptləri təsvir edən dil elementlərinin müqayisəsi xalqlar arasında

milli-mədəni xüsusiyyətlərin oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini üzə çıxarmağa imkan verir. Mövcud fərqlər Azərbaycan və rus dillərində eyni məhfumun fərqli dil elementləri ilə ifadə olunması və bu elementlərin dil daşıyıcıları tərəfindən milli-mədəni amillərin təsiri ilə müxtəlif şəkildə representasiya olunmasından irəli gəlir.

Universal və hər iki dilin dünya mənzərəsində mühüm linqvokulturoloji əhəmiyyətə malik olan “ailə” / “семья” konseptləri semantik məzmunu əsasən bir-birilə uyğunluq təşkil edir: “ailə” - ata-anadan, uşaqlardan, nəvələrdən və yaxın qohumlardan ibarət olub, bir yerdə yaşayan adamların hamısı (39, I cild, s.85) / “семья” - группа живущих вместе близких родственников. (41, s.578). Linqvokoqnitoloji baxımdan, hər iki dilin izahlı lüğətində “ailə” məhfumunun şərhində “yaxın qohum” söz birləşməsinin işlədilməsi təsadüfi deyil. Burada “yaxın qohum” söz birləşməsi geniş mənaya sahibdir və yalnız “qan qohumluğu”nu ifadə etmir. Hər iki xalqın milli-mədəni xüsusiyyətlərində ailəyə çox yaxın olan insanların da “ailə üzvü” kimi qəbul edilməsini təsdiq edən dil elementləri mövcuddur: “kirvə”, “крестный отец”, “кум” və s. Azərbaycan dilində “ailə” (ailəli, ailəcanlı, ailəvi, ailəsiz və s.), rus dilində “семья” (семейка, семейные, семьянин və s.) sözləri söz yaradıcılığında geniş şəkildə istifadə olunur.

Aydındır ki, bu və ya digər şəkildə hər bir xalqın yaşam tərzində yeni ailələrin qurulması vacibdir. Azərbaycan və rus dillərinin dünya mənzərəsində “ailə qurulması”nı ifadə edən müxtəlif strukturlu dil elementləri mövcuddur. Azərbaycan dilində bu məhfum “*evlənmək*”, “*nikahlanmaq*” feilləri, “*ailə həyatı qurmaq*”, “*ailə qurmaq*”, “*ərə getmək*”, “*arvad almaq*”, “*nikaha daxil olmaq*” birləşmələri, *başı bağlanmaq* metaforik ifadələri ilə, rus dilində isə “*жениться*”, “*обвенчаться*” feilləri, “*выйти замуж*”, “*брат в жены*”, “*создать семью*” birləşmələri ilə ifadə olunur. Burada diqqət çəkən məqamlardan biri “*evlənmək*” və “*жениться*” sözlərinin şərhində mövcud implisit mənə fərqi qəbuldur. Hər iki söz quruluş etibarilə düzəlmədir, implisit mənə fərqi amilini meydana çıxaran amil məhz köklərin tamamilə müxtəlifliyindən irəli gəlir. Qeyd edək ki, “ev” və “qadın” (“həyat yoldaşı”) anlayışları hər iki dildə “ailə” konseptinin əsas tərkib elementlərinə daxildir. Lakin Azərbaycan dilinin dünya mənzərəsində “ailə qurmaq” anlayışının ifadə edilməsində “ev” sözünün,

rus dilinin dünya mənzərəsində isə “жена” sözünün ön plana çıxarılması məsələyə fərqli milli-mədəni yanaşmadan irəli gələn amildir. Fikrimizcə, “ev” ifadəsi daha abstrakt səciyyəlidir və “ailə” konseptinin hər iki dildə mühüm tərkib elementlərindən biridir. “Ev” sadəcə yaşayış üçün yer, bina, məkan anlayışlarını ifadə etmir. Linqvokulturoloji baxımdan “ev” fenomeni – ailə, övlad, həyat yoldaşı, ailə dəyərləri mənasını ifadə edən çoxtutumlu anlayışdır. Azərbaycan dilində “*ev açmaq (ailə qurmaq)*”, *evin (ailənin) dərini çəkmək, evinə (ailəsinə) bağlı adam, ev adamı (ailənin bir üzvü)* deyimləri vardır: Əhvalın necədir, ev, uşaq salamatdır mı? (Ə.Haqqverdiyev) / / qızım, inad olma, gedərsən ərə, oğul-uşaq sahibi olarsan, ev yiyəsi olarsan/ (Ü.Hacıbəyov) / Zarafat deyil, evlənir, ay parçası kimi bir qız alır. Ev olur, daha yurdsuzluqdan çıxır / (Mir Cəlal) / Tez duran, tez evlənən peşman olmaz (Atalar sözü).

Rus dilinin dünya mənzərəsində də “ev” ifadəsinin “ailə” konseptinin tərkib elementi kimi nəzərdən keçirilməsinə əsas verəcək elementlər mövcuddur. Bu dildə ailə-ev əlaqəsini təmsil edən bir çox sayda frazeoloji vahidlərə də rast gəlmək mümkündür: */в своем доме и стены помогают/, /жить одним домом/, /без хозяина дом сирота/, /гость на порог – счастье в дом/, /в гостях хорошо, а дома лучше/* və s. Deməli, Azərbaycan dilinin dünya mənzərəsində “ailə qurmaq” - “evlənmək” ifadəsinin rus dilinin dünya mənzərəsində işlədilən “жениться” ifadəsindən daha geniş semantik tutuma malik olduğunu qeyd edə bilərik.

Azərbaycan dilinin dünya mənzərəsində “ailə” konseptinin tərkib komponentlərindən biri də “evlənmək” semantikasını ifadə edən “başını bağlamaq”, “ayağını kəndirləmək” frazeoloji birləşmələri də vardır. Bu ifadələrin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri “evlənmək” ifadəsində olduğu kimi gender fərqi özündə implisit şəkildə əks etdirmələridir. Hər üç dil ifadəsi məhz “oğlanın ailə həyatı qurması” semantikasını ifadə edir: */Oğlunun ipini yaman boş buraxmısan, Səhər xala, onun ayağını evə kəndirləmək lazımdır//, /Yaşı gedir artıq, başını bağlamaq lazımdır, sonra heç evlənməyəcək//.*

Azərbaycan və rus dillərinin dünya mənzərəsində “ailə” konseptinin bənzər milli-mədəni xüsusiyyətlərindən biri də doğma yer, ev-eşik, yurda verilən dəyər mənalərini ifadə edən “ocaq” metaforudur. Hər iki dildə “ocaq” ifadəsi “ailə” ifadəsi

ilə hiperonimlik münasibətində təqdim edilir. “Ocaq” sözünün leksik mənalarından biri də müəyyən bir anyayışın törədiyi, yayıldığı məkan, mərkəz anlayışdır. Azərbaycan və rus xalqının milli-mədəniyyətlərində “ailə”yə verilən dəyərlik əhəmiyyətini ifadə etmək üçün bu ifadələrdən istifadə olunur: *ata ocağı, ailə ocağı, домашний очаг, родной очаг, семейный очаг*. Azərbaycan dilinin dünya mənzərəsində həm də */ocağını söndürmək (ailə dağıtmaq mənasında)/, /ocağını yandırma/* frazeoloji birləşmələri də mövcuddur: */Sən neçin bizim ocağımızı söndürürsən?/ (C.Cabbarlı); /Göz dikərək yad ellərin şəfa verməz ocağına; Böylə qərib bir parçasıq, kəfənsizmi öləcəyəm?/ (A.İldırım)/, /И вот в один прекрасный день весь этот семейный очаг и пожаловал к Гуковскому/ (Q.A.Solomon)/, /Муж пищу добывает, а жена еду готовит и сохраняет семейный очаг/ (L.İvanova)/, /Так называемый семейный очаг с его обыкновенными радостями и дрязгами оскорблял его вкусы, как пошлость/ (A.P.Çехов).*

“Nikah münasibətləri” “ailə” konseptinin əsasını təşkil edir. Nikah münasibətləri ailə dəyərlərinin əsas təmsilçisidir. Hər iki dildə bu münasibətləri səciyyələndirən xeyli sayda dil elementləri mövcuddur. Azərbaycan və rus xalqların nikah münasibətlərinə aid milli-mədəni xüsusiyyətlərində oxşar cəhətlərlə yanaşı, fərqli xüsusiyyətlər də vardır. Hər iki dilin dünya mənzərəsində “nikah münasibətləri” xüsusi dəyərə sahibdir: */ər-arvad ipək, araya girən köpək/, /муж крепок по жене, а жена крепка по мужу/, /ərlə arvadın torpağı eyni yerdən götürülüb/ və s.*

Azərbaycan və rus xalqlarının milli-mədəni təfəkküründə ailə dəyərlərinə münasibəti ifadə edən xüsusiyyətlərin fərqliliyində din mühüm rol oynayır. Azərbaycan ailəsinin mərkəzində ümumislam dəyərləri olduğu halda, rus ailəsinin dəyərləri xristianlıqla əlaqədardır. Kəbin-nikah məsələsinə verilən dəyərin əhəmiyyəti İslam dinində belə təsvir olunur: */"Evli şəxsin qıldığı iki rükət namaz, subay şəxsin qıldığı yetmiş rükət namazdan üstündür"/*. Rus dilinin dünya mənzərəsində ər-arvad münasibəti xristianlıq məfkurəsinə əsaslanır, yəni Allahla insan arasında olan münasibətin simvolu kimi dəyərləndirilir: */Жену с мужем некому судить, кроме Бога//*.

Hər iki xalqın dünya mənzərəsində “ər” ailənin başçısı kimi dəyərləndirilir, “qadın” isə onun mövqeyini təmsil edən əsas mədəni simadır: /Yaxşı arvad ərini bəy eylər, yaman arvad – zay//, /şən arvad həyatın şənliyidir//, /kişini cavan saxlar: yaxşı arvad, yaxşı at//, /axşamdan yatan arvad kişini tez qocaldar//, /муж – голова, жена – душа//, /муж да жена – одна душа//, /муж жене – отец, жена мужу – венец// və s. Azərbaycan dilinin dünya mənzərəsində ərin ailədə üstünlüyü, ailə başçısı kimi qəbul edilməsi islami dəyərlərə söykənir: "Kişilər qadınlar üzərində ixtiyar sahibidirlər (onların hamisidirlər). Bu, Allahın onlardan birini digərinə üstün etməsi və (kişilərin) öz mallarından (qadınlar üçün) sərf etməsinə görədir..." ("Quran"/ Nisa sürəsi/ 34-cü ayə). Rus xalqının dünya mənzərəsində də bu xüsusiyyət dində öz əksini tapır: /Муж должен принять на себя руководство в доме// (Коринфянам 11:3; Эфесянам 5:23).

Ailədə “ər”in hakimiyyəti və qadının itaətkarlığı da hər iki dilin “ailə” konseptində nikah münasibətlərinə aid milli-mədəni xüsusiyyətlər içərisində xüsusi yer tutur və bu xalqların dünya mənzərəsində linqvokulturoloji oxşarlığı üzə çıxarır: /Ər ağacı – gül ağacı, Var taqsırım – vur ağacı!// (Atalar sözü), /ər od olar –arvad su//, /Муж – голова, жена – шея, куда захочет, туда и повернет// (Atalar sözü). Bu xüsusiyyət də öz növbəsində hər iki xalqın dini dünyagörüşdə öz əksini tapır. İslam dinində Ailə sahibinin (ərin) hüququ xanımı üçün bütün hüquqlardan daha vacib və mühümdür. Hətta ərin hüququ valideyn hüququndan da irəlidir. Peyğəmbərimiz (s) kəlamlarının birində vurğulamışdır ki, ərinə itaət etməyən qadın, Allaha düzgün ibadət etməmiş sayılır. // Xristianlığın müqəddəs kitabında isə qeyd olunur: «Подчиняйтесь друг другу – из благоговения перед Христом. Жены – своим мужьям, как Господу, потому что муж – глава жены, точно так же, как Христос – Глава Церкви, Своего Тела, и Он его Спаситель. И как Церковь подчиняется Христу, точно так и жены должны во всем подчиняться мужьям» (Эфесянам 5:21–24).

Fikrimizcə, nikah münasibətlərində tərəflərin birinin - digərindən üstünlüyü hər iki dilin dünya mənzərəsində gender assimetriyasının olmasından xəbər verir. Lakin qeyd edilməlidir ki, Azərbaycan və rus xalqının “ailə” konseptində bənzər xüsusiyyətlərdən biri də “qadının üstün mövqe sahibi olması”nın mənfi hal kimi dəyərləndirilməsindən ibarətdir. Bu milli-mədəni xüsusiyyət hər iki dildə ironiyalı

ifadələrlə təsvir olunur. Dilimizdə işlədilən “*arvadağız*” ifadəsi “arvadından qorxan, arvadının sözü ilə oturub-duran” mənasını ifadə edir: /Səndə təqsir yoxdur, təqsir mənim arvadağız oğlumdadır (N.Vəzirov)//; Eyni zamanda, Azərbaycan dilində belə bir deyimlər də mövcuddur: /Birindən soruşdular: -Haralısan? Dedi: -Evlənməmişəm!//, /Arvad qohumu şirin olar// və s. Rus dilində işlədilən “подкаблучник” ifadəsi Azərbaycan dilində işlədilən “arvadağız” ifadəsilə semantik uyğunluq təşkil edir. Belə ki, bu ifadə “qadın idarəetməsi altında olan kişi” mənasında işlədilir.

Azərbaycan və rus dillərinin dünya mənzərəsində “ailə” konseptini ifadə edən dil elementləri arasında metaforik məzmunlu ifadələr də mövcuddur. Azərbaycan dilinin dünya mənzərəsində ailə-nikah münasibətini özündə əks etdirən /Ərsiz arvad yüyənsiz at kimidir// deyimi rus dilində tamamilə əks şəkildə işlədilir: /Муж без жены – что конь без узды// (Arvadsız ər yüyənsiz at kimidir). Bu ifadədə işlədilən “at”- “yüyən” qarşılaşması “idarə olunan – idarə edən” mənalarını özündə əks etdirir. Deyimin Azərbaycan və rus dillərində bu cür tamamilə fərqli şəkildə təzahürü milli-mədəni xüsusiyyətlərdə fərq yaradan məqamlardan biridir.

Nikah münasibətlərində digər tərəf “qadın”- “həyat yoldaşı”dır. Bu anlayış da hər bir dilin dünya mənzərəsində “ailə” konseptinin əsas fundamental elementlərindən biridir. Azərbaycan və rus dillərinin dünya mənzərəsində “qadın” fenomeni özündə tarixi-sosial və tarixi-mədəni amilləri birləşdirən şəxs kimi nəzərdən keçirilir. Hər bir xalqın dünya mənzərəsində milli-mədəni dəyərləri özündə əks etdirən “qadın” fiquru müxtəlif dil elementləri ilə adlandırılır: “Azərbaycan qadını” / “русская женщина” və s. Azərbaycan dilinin dünya mənzərəsində nikah münasibətlərinin təsvirində “qadın” fenomeni – arvad, xanım ifadələri, həyat yoldaşı, ömür-gün yoldaşı söz birləşmələri və “uşaqların anası” metaforik ifadəsi ilə işlədilir. Rus dilinin dünya mənzərəsində isə «жена», «баба», «бабка», “супруга” ifadələri və “супруга жизни” metaforik ifadəsilə təsvir edilir.

Hər iki dilin dünya mənzərəsində milli-mədəni xüsusiyyətlər içərisində “arvad” / “жена” amilləri ər üçün namus, dəyər mənalarını ifadə edir: /Arvad papaq deyil, başdan başa qoyula//, /Arvadın isməti – ər in izzəti//, /Жена не сапог (не лапоть), с

ноги не скинешь//, /Жена не рукавица, за пояс не заткнешь//, /Жена не гусли, поиграв, на стенку не повесишь//.

Azərbaycan və rus dillərinin dünya mənzərəsində bənzər milli mədəni xüsusiyyətlərdən biri də “arvad” / “жена” konseptlərinin eyni və ya yaxın semantikalı ifadələrlə ifadəsidir: “deyingən”, “çox danışan”, “çərənçi”, “sayaqlayan”– “болтливая”, “пустомеля” və s. Bu xüsusiyyət özünü dildə mövcud olan deyimlərdə də əks etdirir: /arvad iki olanda ev süpürülməmiş qalar//, /arvad qonaq ev yəsini də avara edər – bu deyimlərin hər ikisində əsas məna implist şəkildə çatdırılır//, /arvad malı alçaq qarıdır, bir girəndə alnına dəyər, bir çıxanda//, /arvadın dilinə düşdün ölüm gününü sal yada//, /баба бредит, да черт ей верит//, /вольна баба в языке, а черт в бабьем кадыке//, /бабий кадык не заткнешь ни пирогом, ни рукавицей//, /с бабой не сговоришь, бабу не переговоришь//, /за бабой покидай последнее словцо//.

“Ailə” konseptinin əsas tərkib komponentlərindən biri də valideyn-övlad münasibətləridir. Bu münasibətin tədqiqi iki istiqamətlə həyata keçirilə bilər: valideyn-uşaq münasibətləri və ya böyük-kiçik münasibətləri. Hər bir xalqın milli-mədəni dünyagörüşündə dəyərlərin nəsildən-nəslə ötürülməsində “ailə tərbiyəsi”, “valideyn tərbiyəsi”nin əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Hər iki dildə işlənən “uşaq evin güzgüsüdür” – “ребенок зеркало семьи” ifadələri ailə dəyərlərinin uşaqda əks olunmasını ifadə edir.

Azərbaycan və rus dillərinin dünya mənzərəsində valideyn-övlad münasibətlərini səciyyələndirən oxşar milli-mədəni xüsusiyyətlərdən biri övladın ataya və ya anaya xas olan ailə dəyərlərini mənimsəməsidir. Bu xüsusiyyəti Azərbaycan dilində ifadə etmək üçün “anasının balası”, “atasının oğlu (və ya qızı)”, rus dilində «ПАПИН СЫНОК» , «МАМИНА ДОЧКА» və s. ifadələrdən istifadə edilir.

Eyni zamanda, qeyd edə bilərik ki, hər iki dildə bu xüsusiyyəti ifadə edən müxtəlif strukturlu ifadələr də mövcuddur. Azərbaycan dilinin dünya mənzərəsində anası gözən ağacı qızı budaq-budaq gözər//, /anasına bax qızını al, qırağına bax bezini al və s. tipli atalar sözlərinin mövcudluğu və “oxşayıb oxşamışına” deyiminin işlənməsi bu xüsusiyyəti dildə əks etdirən elementlərdir. Qeyd olunmalıdır ki, “oxşayıb oxşamışına” ifadəsi Azərbaycan dilində çox zaman mənfi xüsusiyyətlərin ailəvi

dəyərlərin təsiri ilə əlaqələndirilməsi zaman işlədilir. “Kitabi-Dədə- Qorqud” dastanında verilmiş atalar sözləri də bu xüsusiyyətin təsdiqi kimi nəzərdən keçirilə bilər: Qız anadan görməyincə öyüd almaz//, /Oğul atadan görməyincə süfrə çəkməz//.

Eyni xüsusiyyətin təsvirinə rus dilinin dünya mənzərəsində də rast gəlmək mümkündür. M.M.Prişvinin “Кладовая солнца” əsərindən götürülmüş parçalara nəzər yetirək: 1. / -Зачем тебе полотенце?- спросил Митраша. -А как же? - ответила Настя. - Ты разве не помнишь, как мама за грибами ходила» //

2. /«Ты ещё помнишь, - сказал Митраша сестре,- как отец говорил нам о клюкве...»

“Bacı-qardaş” arasında təsvir olunan bu dialoqlarda qızın ananın davranışlarını xatırlaması və təkrar etməsi, eyni zamanda oğlun atanın fikirlərini yada salmağı bu dilin dünya mənzərəsində “ailə” konsepti üçün mühüm xüsusiyyəti üzə çıxarır. Eyni zamanda rus folklorunda da bu xüsusiyyəti özündə əks etdirən nümunələrə rast gəlmək mümkündür: /будь не только сыном своего отца, но и своего народа// (atalar sözü).

Hər iki xalqın milli-mədəni dünyagörüşündə “böyüyə hörmət” məsələsi mühüm xüsusiyyətlərdən biridir. Azərbaycan dilinin dünya mənzərəsində “böyüklük etmək” ifadəsi yol göstərmək, qayğısına qalmaq mənalarında işlədilir: /Mahmuda böyüklük edən olmadı// (Z.Xəlil), /Heç vaxt sənin həddin yoxdur ki, o qıza böyüklük edəsən// (M.F.Axundzadə).

Həmçinin dilimizdə /böyüyün sözünə qulaq asmayan böyürə-böyürə qalar//, /böyüksüz ev - Allahsız ev//, /böyüksüz evdə xeyir-bərəkət olmaz//, /böyüyün böyük yeri var, kiçiyin kiçik// kimi deyimlər də vardır: Aqıl böyüklərə məxsus bir ədəblə çəngəl-bıçaq almış, çörəyini, xörəyini qabağına çəkmişdi (Mir Cəlal) // Yeri gələndə Möhsün bəy böyüklə böyük, kiçiklə kiçik idi// (S.Rəhimov).

Rus mədəniyyətində də böyüyə hörmət (xüsusilə də, ataya) xristianlıq dininin təsiri ilə formalaşmış milli-mədəni keyfiyyətlərdəndir. XX əsrin əvvəllərində bu xalqın əsas mədəniyyət elementlərindən biri valideynlərin bir çox hallarda uşaqların taleyini müəyyənləşdirməsi idi: hansı sahədə işləməsi, kiminlə ailə həyatı qurması, hansı həyat tərzində yaşaması və s. Lakin Avropa mədəniyyətinin təsiri ilə bu münasibətlər dəyişmiş və artıq müasir “rus ailə”sində “Azərbaycan ailəsi”ndən fərqli

olaraq uşaqlar və qadınlar daha çox azadlığa malikdirlər, sərbəst qərarlar vermək hüquqları vardır. Qeyd etməliyik ki, dərin köklərə bağlanan mühafizəkar ideologiyanın (məsələn, ata-qız, qardaş-bacı münasibətlərində) təsiri ilə əsasən “Azərbaycan ailəsi” bu məsələdə “rus ailəsi”ndən fərqlənir.

Valideyn-övlad münasibətlərinin əsas xüsusiyyətlərindən biri valideyn-övlad sevgisidir. Bir çox ümumbəşəri və psixi amilləri nəzərə alaraq ailədə övladlar arasında münasibətdə assimetriklik müsbət hal kimi dəyərləndirilmir. Bu xüsusiyyət milli-mədəni əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan və rus dillərinin dünya mənzərəsində bu xüsusiyyətin ifadəsi eyni deyimlə təsvir edilir: /Övladlar əldəki barmaqlara bənzəyir, hansını kəssən, ağrısı eyni olacaq// - /Хоть каков укуси палець — сё равно одинакова боль//.

Qeyd etməliyik ki, Azərbaycan dilinin dünya mənzərəsinə aid bəzi elementlərdə bu xüsusiyyətin məzmununa zidd xarakterli ifadələrə də rast gəlmək olur. Bir çox tarixi faktlar və bədii ədəbiyyat nümunələrinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, Azərbaycan dilinin dünya mənzərəsində “ailə” konseptini ifadə edən milli-mədəni xüsusiyyətlərdən biri də gender assimetriyasıdır. Ailədə oğlan övladına üstünlük verilməsi bəzi tarixi inkişaf mərhələlərində ifrat həddə çatmışdır. Azərbaycan tarixində siyasi-iqtisadi məqsədlər üçün “bacının qardaşın gələcəyinə qurban verilməsi” – məcburi nikaha daxil edilməsini təsdiq edən faktlar mövcuddur. Bu assimetriya özünü dil elementlərində də biruzə verir: /Oğlum oğul olsun, ona tapılmayan qız olsun//, /qız evin qonağıdır, vaxt gələr, gedər//, /yeddi oğul istərəm, bircə dənə qız gəlin// və s.

Azərbaycan və rus dillərinin dünya mənzərəsində milli-mədəni xüsusiyyətlər içərisində valideyn-övlad münasibətlərinə əsaslanan ifadələrdən biri də “yetim” sözüdür. Atası-anası, yaxud atası və ya anası ölmüş uşaq mənasını ifadə edən “yetim” konseptinin rus dilində ekvivalenti “сирота” konseptidir. Hər iki xalqın dünya mənzərəsində bu ifadə öz əsas semantikasından bir qədər fərqli şəkildə işlədilir. Azərbaycan, o cümlədən rus dilində mövcud bənzər milli-mədəni xüsusiyyətə əsasən uşaq üçün ana daha əhəmiyyətli valideyndir: /Uşaq atadan yox anadan yetim qalar (Atalar sözü)//, /Отца нет - пол сироты, матери нет - круглый сирота// (Atalar sözü).

NƏTİCƏ

1. Koqnitiv dilçilik müasir linqvistikanın aparıcı istiqamətlərindən biridir. Antroposentrik paradigmə çərçivəsində formalaşmış bu elmin əsas məqsədi insan koqnisisiya sistemində dilin rolunu müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Tədqiqat işində koqnitiv dilçiliyin əsas anlayışları və onların əsas səviyyəvi xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir. *Konsept, mentalitet, konseptuallaşma, konseptsfer* terminlərinin koqnitiv dilçiliyin nəzəri mənbələri əsasında şərh edilmişdir.

Mentalitet anlayışı, milli mentalitetin əsas səviyyəvi əlamətlərinin müəyyənləşdirməsi koqnitiv dilçilik üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biridir. Mentalitet anlayışı altında düşüncələrin obrazı, təfəkkürün xüsusiyyətləri və s. nəzərdə tutulur. Hər bir xalqın dil daşıyıcılarının koqnisisiya sistemində formalaşmış özünəməxsus milli mentalitet modeli vardır və bu modelin formalaşmasına müxtəlif sosial, siyasi, etnoqrafik, etnopsixoloji və tarixi amillər təsir edir. Tədqiqat işində “mentalitet” anlayışı linqvokulturoloji və linqvokoqnitoloji baxımdan şərh edilmişdir. Azərbaycan və rus dilçiliyinə istinad edilərək, müxtəlif yanaşmalarla “mentalitet” termininin tərifləri müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir.

Koqnitiv dilçiliyin əsas anlayışlarından biri də *dünyanın dil mənzərəsi* anlayışıdır. Hər bir xalqın dünya mənzərəsi özünəməxsus mental modellər şəklində təfəkkürdə formalaşan “dünyanın dil mənzərəsi” anlayışı özündə dil və mədəniyyət amillərini birləşdirsə də, burada psixoloji tərəf də az əhəmiyyət kəsb etmir. Hər bir xalqın sosial stereotipləri, ədəbiyyatı, folkloru, dini baxışları, tarixi təcrübəsi, etnopsixologiyası, incəsənət və linqvokulturologiyası olan məxsus olan konseptsferi formalaşdırır. *Konseptsfer* isə vahidləri konseptlərdən ibarət olan koqnitiv dilçiliyə aid əsas anlayışlardan biridir. Koqnitiv dilçilik sərhədlərində “dünyanın dil mənzərəsi” və “konseptsfer” terminləri paralel şəkildə işlənsə də, bunların mahiyyətini eyniləşdirmək olmaz, “dünyanın dil mənzərəsi” hər bir xalqın ümumi dünya haqqında biliklərinin məcmusu, “konseptsfer” isə bu biliklərin siniflər şəklində qruplaşdırılmış konseptlər toplusudur;

2. Tədqiqat işinin linqvokulturoloji və linqvokoqnitoloji əhəmiyyətə malik *konsept* termininin əsas xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməkdir. Bu hissədə konseptlərin əsas xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsinə cəhd edilmişdir. Burada konseptlərin əsas xüsusiyyətləri altında məna və anlam məsələsi, konsept və sözün əlaqəsi, konseptuallaşmanın əsas prinsipləri, konseptlərin növləri və əsas struktur elementləri başa düşülür. Tədqiqat işində “konsept” mental səciyyəli liqvistik element, koqnisiya sistemində eynilik və ya ekvivalentlik prinsipləri ilə konseptuallaşan, leksemlərdən daha geniş məna sahəsinə malik olan, verbal şəkildə təzahür edən, verballaşmasında liqvistik elementlərin xüsusi rolu olan, əsas tərkib hissələri eyni bir anlayışı ifadə edən müxtəlif elementlər toplusu kimi izah edilir;

3. Dünyanın dil mənzərəsində “ailə” konseptinin əsas xüsusiyyətləri təsnif edilmişdir:

- “ailə” konsepti universal konseptlərdəndir;
- digər linqvokulturoloji konseptlər kimi mental xarakterlidir və yaddaşda “ailə” məhfumunu xarakterizə edən elementlərin məcmusu şəklində mövcud olur;
- qrupşəkilli konseptdir. Mədəniyyətin əsas elementlərindən olduğuna görə, ayrı-ayrı fərdlərin yaddaşında müxtəlif elementlərlə təzahür etsə də, ümumi milli-mədəni dəyərləri özündə ehtiva edir;
- müxtəlif dil elementlərilə ifadə olunur (söz, söz birləşmələri, frazeoloji ifadələr, metaforik ifadələr və s.);
- verbal (sözlə) və qeyri-verbal düşüncə (məsələn “vağzal” musiqisinin düşüncədə yaratdığı konsept) şəklində ifadə olunur;
- tərkib elementlərini iki qrupa ayırılır: ümumbəşəri dəyərləri əks etdirənlər, milli səciyyəli elementlər;
- universallıq xüsusiyyətinə baxmayaraq, hər bir dilin dünya mənzərəsində özünəməxsus ifadə forması vardır;

4. “Azərbaycan ailəsi” modelinin dünyanın dil mənzərəsində əsasə səciyyəvi xüsusiyyətləri bunlardır: gender assimetriyası (yeddi oğul istərəm, bircə dənə qız gəlin), nikah münasibətlərində “ər”in daha üstün hüquqlara sahib olması (Ər ağacı –

gül ağacı, Var taqsırım – vur ağacı!), valideyn münasibətlərində ananın müqəddəs şəxs kimi dəyərləndirilməsi (ana haqqı, tanrı haqqı), “böyüyə hörmət”in ailə dəyərləri üçün əhəmiyyətli olması (böyüyün böyük yeri var, kiçiyin kiçik).

Rus dilinin dünya mənzərəsində “семья” konseptinin əsas milli-mədəni xüsusiyyətləri aşağıdakılardır: dildə cins kateqoriyasının təsiri ilə dil elementlərində gender fərqiinin əks olunması, nikah münasibətlərində “семья”, “дом”, “ребенок” anlayışlarına nisbətən “жена” ifadəsinin üstün mövqeyə sahib olması (evlənmək - жениться), valideyn münasibətlərində uşaqların böyüklərə bənzəmə xüsusiyyətinin qabarıqlığı (*папин сын, мамина дочка*).

Hər iki dilin dünya mənzərəsində “ailə” konseptini səviyyələndirən ortaq xüsusiyyətlər isə bunlardır: “оцаq” / “очаг” ifadəsinin yüksək metaforik semantikasi (*ata ocağı, ailə ocağı, домашний очаг, родной очаг, семейный очаг*); nikah münasibətlərində “ər”in “zəifliyi”inin mənfi qarşılınması (*arvadağız – подкаблучник*);

5. Tədqiqatın nəticəsində müəyyən edilən əsas əlamətlərdən biri “qohumluq münasibəti” semantik sahəsinin azərbaycan dilində mövcud olan tərkib elementlərindən “*kirvə*” ifadələrinin rus dilində, rus dilində mövcud olan “*кум*” / “*кума*” ifadələrinin isə Azərbaycan dilində qarşılığının olmamasıdır. “Nikah münasibətləri” semantik sahəsinin verballaşmasında isə fərqli məqamlardan biri Azərbaycan folklorunda “ərsiz arvad yüyənsiz at kimidir” atalar sözünün rus folklorunda tamamilə əks təsviridir: */Муж без жены что конь без узды //* (arvadsız ər yüyənsiz at kimidir). “Valideyn münasibətləri” semantik sahəsinin verballaşmasında fərqli xüsusiyyətlərdən biri isə dini ritualla bağlı olan *крестный отец* (xaç atası), *крестная мать* (xaç anası) semantikasını ifadə edən məhfumun Azərbaycan dünya mənzərəsində mövcud olmamasıdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abdullayev Ə.Ə. Koqnitiv dilçiliyin əsasları. Bakı: Mütərcim, 2008, 20 s.
2. Axundov A. Dil və mədəniyyət. Bakı: Yazıçı, 1992, 192 s.
3. Bünyadova Ş. Orta əsr Azərbaycan ailəsi. Bakı: Elm, 2012, 383 s.
4. Cahangirov F. Dil və mədəniyyət. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 306 s.
5. Cahangirov F. Metafor mədəniyyət işığında. ADU-nun “Elmi xəbərlər”i, 2013, №4, s. 9-12
6. Cəfərov A.M. Müxtəlif sistemli dillərdə qohumluq terminləri (ingilis, azərbaycan, rus dillərinin materialları əsasında): filol. e. n. a. dər. al. üçün təd. ol. dis.: Bakı, 2001, 141 s.
7. Dənziyeva K. Azərbaycan dilində toy mərasimi leksikası. Bakı: 2012, 200 s.
8. Əliyeva K. Azərbaycan dilində gender münasibətlərini əks etdirən frazeoloji vahidlər. filol. üzrə fəls. d-ru e. dər. al. üçün təd. ed. dis-nın avtoreferatı. Bakı, 2017, 26 s.
9. Quliyeva N. Etnoqrafiya və etnologiya. Bakı: 2009, 157 s.
10. Məmmədov A. Dilçiliyin müasir problemləri. Bakı: ADU NƏŞRİYYAT, 2008, 91 s.
11. Məmmədov A., Məmmədov M. Diskurs tədqiqi. Bakı: BDU Nəşriyyatı, 2016, 111 s.
12. Niftəliyev A. Linqvokulturologiyaya giriş. Bakı: Mütərcim, 2017, 127 s.
13. Veysəlli F.Y. Dil. Bakı: Təhsil, 2007, 292 s.
14. Veysəlli F.Y. Dilçilik ensiklopediyasının tərtibi prinsipləri haqqında. “Azərbaycanda Xarici Dillər”, Bakı, 2009, № 3-4, 7 s.
15. Veysəlli F.Y. Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışlar və perspektivləri. Bakı: Mütərcim, 2015, 119 s.

Rus dilinda

16. Аскольдов С.А., Концепт и слово. «Русская словесность». М.: Academia, 1997, стр. 267-279
17. Болотов В.И. А.А. Потебня и когнитивная лингвистика. «Вопросы языкознания», М.: 2008, №2, стр. 82-96
18. Вайсгербер Й.Л. Язык и философия. «Вопросы языкознания», 1993, №2, стр. 26-31
19. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков. М.: Языки русской культуры, 1999. стр.780
20. Вильгельм Ф.Г. Избранные труды по языкознанию. М.: Наука, 1984, стр. 400
21. Вильгельм Ф.Г. Язык и философия культуры. Москва:1985, стр. 448
22. Каменская Ю.В., Фрейм "семья" в диалектной картине мира. М.: 2008, «Грамота», №6, стр. 78-82
23. Карасик В. И. Языковые концепты как измерения культуры (субкатегориальный кластер темпоральности) / Концепты. №2. Архангельск, 1997. стр. 156–158.
24. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. М., 2004, стр. 390
25. Карасик В. И., Введение в когнитивную лингвистику. Кемерово: 2005, стр.220
26. Карасик В. И., Слышкин Г. Г. Базовые характеристики лингвокультурных концептов // Антология концептов / Под ред. В. И. Карасика, И. А. Стернина. Волгоград: Парадигма, 2005.
27. Кубрякова Е.С., Язык и знание. На пути получения знаний о языке: части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. М.: 2004, стр.560
28. Кубрякова Е.С. и др. Краткий словарь когнитивных терминов. М.: филол. ф-т МГУ им. М. В. Ломоносова, 1997, стр.245

29. Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка // Русская словесность: от теории словесности к структуре текста. М.: 1997, стр. 280-287
30. Масленникова Е. М. Лакунарные разрывы в диалоге культур: к пониманию сущности. «Слово и текст: психолингвистический подход»: ТГУ, 2008. №8 , стр. 100-107.
31. Маслова В. А. Когнитивная лингвистика. М.: Тетра Системс, 2004. 256 с.
32. Маслова В. А. Лингвокультурология. М.: Академия, 2001. 208 с
33. Маслова В.А. Введение в когнитивную лингвистику. М.: «Флинта», 2016, стр.285
34. Матвеева М. В. Концепт семья и его репрезентация в русском языке: дис. канд. филол. наук - автореферат, Тамбов: 2007, стр. 22
35. Попова З. Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. М.: «Восток-Запад», 2007, стр. 226
36. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. М.: «Прогресс», 1993, стр.656
37. Токарев Г. В. Лингвокультурология. Тула: 2009. стр. 135

İngilis dilində

38. Tendahl M., A Hybrid Theory of Metaphor. Relevance Theory and Cognitive Linguistics. London: Palgrave Macmillan, 2009

Lügətlər

39. Azərbaycan dilinin izahlı lügəti. Bakı: 2006, 4 cilddə
40. Даль В.И. Пословицы русского народа. – М.: Эксмо, 2005. – 616 с.
41. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка.
42. Словарь современного русского литературного языка. Т. XIII / под ред. Г.А. Галавановой, Ф.П. Сороколетова. – М.; Л.: Академия Наук СССР, 1962. – 1515 с.

43. Степанов Ю. С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. М.: Языки русской культуры, 1997.
44. Толковый словарь живого великорусского языка / под ред. Даля В.И. – М.: ГИС, 1955. – Т. 4. – 683 с.

Bədii ədəbiyyat

45. “Kitabi Dədə Qorqud Dastanı”, Bakı: 1999
46. “Koroğlu dastanı”
47. Bəydili. “Atalar sözü”, Bakı, 2004
48. Cabbarlı C. “Seçilmiş əsərləri”
49. İ Şıxlı. “Seçilmiş əsərləri”- II cild., Bakı: 2005
50. Məmmədquluzadə C. “Seçilmiş əsərləri”.

